

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α Μ Ε Τ Α Π Τ Υ Χ Ι Α Κ Ω Ν Σ Π Ο Υ Δ Ω Ν
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

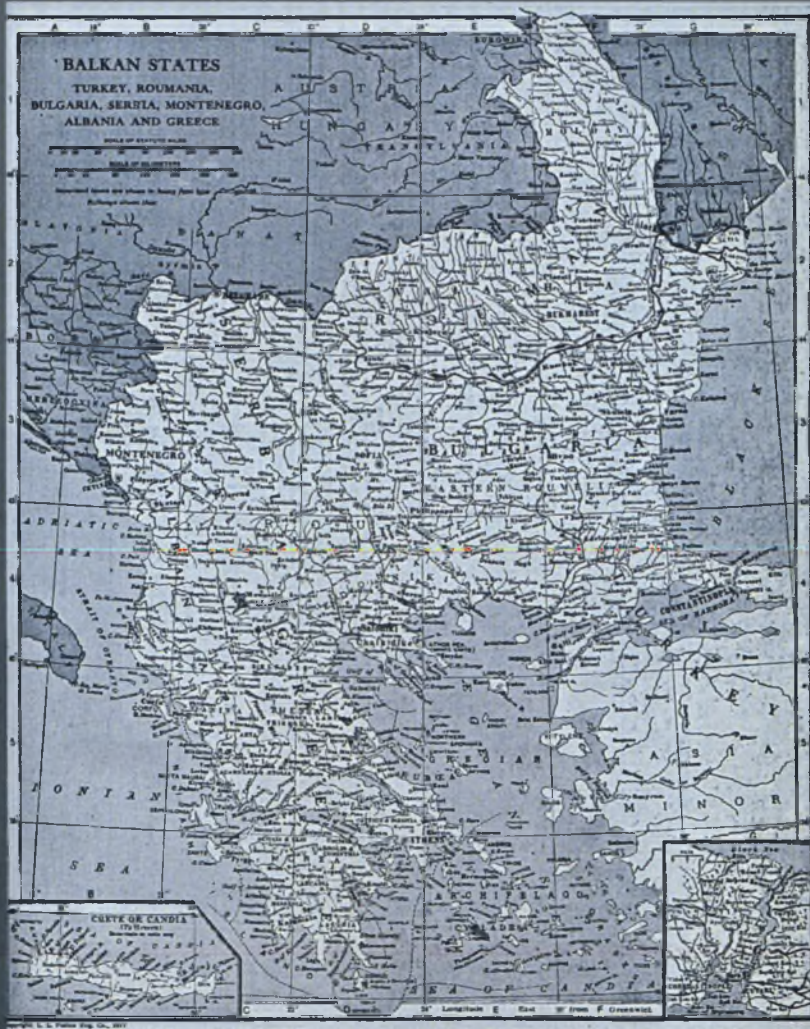
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αναπαραστάσεις των Βαλκανίων μέσα στη γυναικεία περιηγητική γραμματεία

(19ος – 20ος αιώνας)

ΧΡΥΣΑ ΚΟΛΙΤΣΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΛΙΩΤΟΥ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΒΟΛΟΣ, 2009

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 8001/1
Ημερ. Εισ.: 21-01-2010
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
914.96
ΚΟΛ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αναπαραστάσεις των Βαλκανίων μέσα στη γυναικεία περιηγητική γραμματεία (19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)

ΧΡΥΣΑ ΚΟΛΙΤΣΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΛΙΩΤΟΥ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α Μ Ε Τ Α Π Τ Υ Χ Ι Α Κ Ω Ν Σ Π Ο Υ Δ Ω Ν
ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ

Β Ο Λ Ο Σ , 2 0 0 9

Βόλος, Ιούλιος 2009

**Αναπαραστάσεις των Βαλκανίων
μέσα στη γυναικεία περιηγητική γραμματεία
(19^{ος} – 20^{ος} αιώνας)**

ΧΡΥΣΑ ΚΟΛΙΤΣΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ

ΙΩΑΝΝΑ ΛΑΛΙΩΤΟΥ
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

Μακέτα εξωφύλλου: Νίκος Δαλάκης
Φωτογραφίες εξώφυλλου & οπισθόφυλλου: images.google.com
Εκτύπωση και βιβλιοδεσία: "γραφίς", Κ. Μελενίκου 5 Θεσσαλονίκη

Στους δικούς μου...

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΒΑΛΚΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ	
1.1. ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΘΕΩΡΙΑ	6
1.2. ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΙΚΙΑΚΗ ΘΕΩΡΙΑ	11
1.3. Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ.....	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΒΡΕΤΑΝΙΔΕΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΡΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1883-1932)	
2.1. ΓΝΩΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΡΙΕΣ	25
2.2. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΩΝ ΒΡΕΤΑΝΙΔΩΝ.....	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΒΑΚΑ (1897)	
3.1. ΑΝΑΚΑΛΥΠΤΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΒΑΚΑ	36
3.2. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ: Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΒΑΚΑ	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΤΗΣ REBECCA WEST (1938)	
4.1. Το ταξίδι στη Γιουγκοσλαβία	46
4.2. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ: Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ REBECCA WEST.....	48
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	55
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	58
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	63

Ευχαριστίες

Εφαλτήριο για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης στάθηκε το μάθημα «*Μετανάστευση και ετερότητα: Σύγχρονη ιστορία και πολιτικές του πολιτισμού*», που παρακολούθησα στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος, και συγκεκριμένα η εργασία που πραγματοποίησα με θέμα τον *Οριενταλισμό*. Η ολοκλήρωση της όμως θα ήταν ανέφικτη χωρίς τη συμβολή των καθηγητριών μου.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Ιωάννα Λαλιώτου, Επίκουρη Καθηγήτρια, για την επίβλεψη και την καθοδήγηση της ώστε να ευοδωθεί η προσπάθεια μου.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στην κυρία Έφη Γαζή, Επίκουρη Καθηγήτρια, για την πάντα άμεση ανταπόκρισή της σε όλα τα αιτήματά μου και τη βοήθεια της, ώστε να ολοκληρωθεί η συγκεκριμένη εργασία.

Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω το φίλο μου Νίκο Δαλάκη, για την επιμέλεια του εξωφύλλου.

Τέλος, νιώθω την ανάγκη να εκφράσω τη βαθιά μου ευγνωμοσύνη στην οικογένεια και τους φίλους μου, πολύτιμους συμπαραστάτες μου όλο αυτό το διάστημα.

Χρύσα Κολίτσα

Βόλος, Ιούλιος 2009

Πρόλογος

Η δυναμική του οριενταλισμού και για να είμαι πιο σαφής η ανάλυση του Edward Said για τη φαντασιακή πρόσληψη της Ανατολής από τους αποικιοκράτες, αποτέλεσε το βασικό ερέθισμα της ενασχόλησής μου με την περιηγητική γραμματεία. Εντούτοις, προτεραιότητα μου δε στάθηκε το ταξίδι των περιηγητών στην Ανατολή, αλλά εστίασα το ενδιαφέρον μου στο βαλκανικό χώρο. Η πρώτη βιβλιογραφική χαρτογράφηση του πεδίου με έφερε σε επαφή με τη μελέτη της Maria Todorova *Βαλκάνια: Η Δυτική Φαντασίωση*.¹ Η ανάγνωση του συγκεκριμένου έργου γέννησε ποικίλα ερωτήματα, τα οποία μετουσιώθηκαν σε παραγωγική ανάλυση της έννοιας του βαλκανισμού, του στερεοτυπικού δηλαδή λόγου για τα Βαλκάνια.

Η παρούσα εργασία δεν αναφέρεται σε όλα ανεξαιρέτως τα έργα της περιηγητικής γραμματείας. Η βασική αναλυτική κατηγορία είναι το φύλο, γεγονός που σημαίνει ότι σημείο αναφοράς ορίζεται η περιήγηση που πραγματοποίησαν οι γυναίκες των δυτικών χωρών στα Βαλκάνια, από τα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Δύο στοιχεία χρήζουν αποσαφήνισης κατά τη χρήση του γενικευμένου όρου «περιηγήτριες των δυτικών χωρών». Πρώτον, η συγκεκριμένη μελέτη δεν εστιάζει στις ταξιδιώτισσες όλων των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών εκείνης της περιόδου, αλλά επικεντρώνει στα έργα πέντε βρετανίδων και μίας αμερικανής υπηκόου, ελληνικής όμως καταγωγής. Δεύτερον, η επιλογή του όρου «περιηγήτριες» είναι σκόπιμη και γίνεται για να τονίσω την ατομική και όχι τη μαζική, αμιγώς τουριστική, διάσταση του ταξιδιού. Ο τουρισμός άλλωστε εκείνη την περίοδο δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένος, αν και στην Ελλάδα βρίσκονταν πράκτορες του Τόμας Κουκ για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών.² Πρέπει επίσης να διευκρινίσω ότι οι περιηγήτριες δεν ταξίδεψαν απλώς στα Βαλκάνια, αλλά ενεπλάκησαν σε μία διαδικασία παραγωγής λόγου. Πιο απλά, η πράξη της περιήγησης δεν ολοκληρωνόταν με την πραγματοποίηση του ταξιδιού, αλλά συνοδευόταν από την άμεση ανάγκη αναδίγησης της εμπειρίας απομάκρυνσης από τον «οικείο» χώρο. Η αφήγηση της βιωμένης εμπειρίας άλλωστε επέτρεψε σε ένα δεύτερο, υπόρρητο

¹ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000

² Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 12

επίπεδο, τη συγκρότηση των νοητικών παραστάσεων των Βαλκανίων, βασική θεματική της παρούσας εργασίας.

Είναι σαφές ότι στο επίκεντρο τίθεται ένα θέμα που δεν έχει ακαδημαϊκή παράδοση, καθώς τόσο η φαντασιακή πρόσληψη των Βαλκανίων, όσο και οι γυναικείες περιηγητικές αφηγήσεις σε αυτή την περιοχή αποτελούν «παρθένους τόπους» της ιστορικής ανάλυσης. Οι περισσότερες μελέτες που αναφέρονται στο ταξίδι των γυναικών στα Βαλκάνια, γράφτηκαν περίπου τις τελευταίες δύο δεκαετίες, γεγονός που ενδυνάμωσε περισσότερο την επιθυμία μου να εστιάσω στα έργα των περιηγητριών και όχι των περιηγητών.³ Ο σκοπός βέβαια της συγκεκριμένης εργασίας δεν εκπληρώνεται απλώς με την ανάδειξη των γυναικείων αφηγήσεων. Κεντρικός άξονας είναι η εξέταση της συμμετοχής των γυναικών στη διαμόρφωση του βαλκανισμού. Επιδιώκεται δηλαδή μία δεύτερη ανάγνωση των κειμένων, ώστε να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό ο λόγος των γυναικών αναπαράγει τις στερεοτυπικές απεικονίσεις των Βαλκανίων, ενός όρου που σύμφωνα με τον Mark Mozower από τη στιγμή της γένεσής του δε χρησιμοποιήθηκε απλώς ως μία γεωγραφική κατηγορία, αλλά επιφορτίστηκε με τις αρνητικές συνυποδηλώσεις της βίας, της αγριότητας και του πρωτογονισμού.⁴ Θεωρώ μάλιστα ότι ο περιορισμένος αριθμός των γυναικείων αφηγήσεων, που πραγματεύτηκε η Maria Todorova στο βιβλίο της *Imaging the Balkans*, αποτελεί μία βασική αδυναμία της ανάλυσης του βαλκανισμού.⁵ Η επιχειρηματολογία της στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στις γραπτές αφηγήσεις των ανδρών.⁶ Δε γίνεται όμως να μιλήσουμε για τις αποτυπώσεις των Βαλκανίων, παρακάμπτοντας τους λόγους των γυναικών, γιατί με αυτό τον τρόπο αποκρύπτουμε τις πολλαπλές διαστάσεις του βαλκανισμού. Η εργασία παράλληλα εντάσσει στη συζήτηση μια διεξοδικότερη ανάλυση του στερεοτυπικού λόγου για την Ελλάδα, θέτοντας ως στόχο την ανάδειξη των αναπαραστάσεών της, παράμετρος που απουσιάζει από τις πρόσφατες δημοσιεύσεις των αντίστοιχων αναλύσεων για τα

³ Jane Robinson *Unsuitable for ladies: An anthology of women travelers* (1994), Reina Lewis *Rethinking Orientalism: Women Travel and the Ottoman Harem* (2004), Mary Morris, *Maiden Voyages Writings of Women Travelers* (1993) και Jezernik Bozidar *The Balkans in the gaze of Western travelers* (2006).

⁴ Mazower, Mark, *Ta Βαλκάνια*, Πατάκη, Αθήνα 2003, σελ. 30

⁵ Todorova, Maria, *Imaging the Balkans*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997

⁶ Οι γυναίκες που αναφέρει είναι η Adelina Irby, η Georgina Mackenzie (σελ. 225) και η Emily Beaufort (σελ. 227). Μικρές αναφορές κάνει στην Agatha Christie (σελ. 277), την Rebecca West (σελ. 251,276) και την Edith Durham (σελ. 272).

Βαλκάνια.⁷ Ο βαλκανισμός δηλαδή προσεγγίζεται ως ένα περίπλοκο σχήμα πρόσληψης, που δεν έχει μία και μοναδική υπόσταση, αλλά πολλές και διαφορετικές.

Πιο συγκεκριμένα, στο εισαγωγικό κεφάλαιο διερευνούνται οι αιτίες της καθυστερημένης ακαδημαϊκής πραγμάτευσης της γυναικείας περιηγητικής γραμματείας και δίνονται κάποιες ερμηνείες για τον αποκλεισμό τους από τους κόλπους της μεταποικιακής θεωρίας. Επιπλέον, επισημαίνονται οι προϋποθέσεις που δικαιολογούν τη σύνδεση μιας ευρωπαϊκής περιοχής υπό ανατολική κυριαρχία -των Βαλκανίων- που δε βρέθηκε ποτέ κάτω από αποικιοκρατικό καθεστώς, με τις σύγχρονες μεταποικιακές συζητήσεις, οι οποίες κατεξοχήν αναφέρονται στην Ανατολή. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου, επιχειρείται μια σύντομη αναδρομή του περιηγητικού φαινομένου στα Βαλκάνια και παρουσιάζονται οι συγκυριακοί παράγοντες που ευνόησαν την αύξηση των ταξιδιών. Διεξοδικότερα βέβαια, εξετάζονται οι λόγοι που οδήγησαν τις γυναίκες περιηγήτριες στην περιοχή των Βαλκανίων.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στις γυναικείες περιηγητικές αφηγήσεις που αφορούν την Ελλάδα. Γι' αυτό το λόγο επέλεξα γραπτά βρετανίδων, τα οποία προέρχονται από την ανθολογία της Βασιλικής Κολοκοτρώνη και της Ευτέρπης Μήτση. Η συλλογή των κειμένων δημοσιεύτηκε το 2005 με το, δανεισμένο από μία φράση της Virginia Woolf, τίτλο *Στη χώρα του Φεγγαριού: Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1931)*.⁸ Η ανάλυση μου στηρίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της στην ελληνική έκδοση των αφηγήσεών τους. Σε κάποια σημεία όμως παραθέτω αποσπάσματα που έχω μεταφράσει από τις πρωτότυπες εκδόσεις των κειμένων. Ο λόγος είναι τόσο η εύκολη πρόσβαση που είχα μέσω του ηλεκτρονικού αρχείου των αμερικανικών βιβλιοθηκών (www.archive.org), όσο και η επιθυμία μου να αναγνώσω τα προλογικά και επιλογικά σημειώματα, δεδομένου ότι αυτά αποκλείονται από την ελληνική έκδοση. Επιπλέον, η επιλογή των βρετανίδων περιηγητριών και όχι για παράδειγμα των αμερικανίδων ή των γαλλίδων, ήταν σχεδόν αναπόφευκτη, επειδή πέρα από την ευχάριστη συγκυρία της κυκλοφορίας της συγκεκριμένης συλλογής, δε θα μπορούσα να παραβλέψω την πληθώρα των βρετανικών κειμένων. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η πλειονότητα των γυναικών που ταξιδεύει και γράφει από τον 18^ο

⁷ Reina Lewis *Gendering Orientalism: Race Femininity and Representation* (1996) και *Rethinking Orientalism: Women Travel and the Ottoman Empire* (2004), Meyda Yenenoglu *Colonial Fantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism* (1998)

⁸ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005

αιώνα μέχρι τις αρχές του 20^{ου} είναι Βρετανίδες. Η Barbara Hodgson επιβεβαιώνει με αριθμούς την υπεροχή τους έναντι των Γαλλίδων, των Ιταλίδων, των Αμερικανίδων κ.α., μέσα από την καταγραφή αναφορών σε κείμενα περιηγητριών από το 1717 έως το 1930.⁹

Οι αφηγήσεις των βρετανίδων ταξιδιωτισσών εξυπηρετούν ένα διττό σκοπό στη συγκεκριμένη εργασία. Καταρχάς, η Ελλάδα εντάσσεται στη συζήτηση για τα Βαλκάνια, δεδομένου ότι στις πρόσφατες μελέτες, όπως είπαμε παραπάνω, φαίνεται να εξαιρείται σε σχέση με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Η εξαίρεση αυτή οφείλεται μάλλον στη μεθοριακή της θέση ανάμεσα σε δύο κόσμους, την «Ευρώπη» και την «Ανατολή». Ο έτερος στόχος είναι η επανεξέταση των κειμένων, με σκοπό να διαπιστωθεί αν οι αναπαραστάσεις της Ελλάδας στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, συγκλίνουν με τους λόγους για τα Βαλκάνια, δηλαδή με τους απαξιωτικούς ισχυρισμούς που υποστηρίζεται ότι αποτυπώθηκαν στα κείμενα των δυτικών. Επιπρόσθετα, διαπιστώνεται σε ποιο βαθμό οι αναπαραστάσεις αυτές συνδέονται με τα στερεότυπα του ελληνικού ταξιδιού, τα οποία διαμορφώθηκαν κατά τον 18^ο αιώνα σύμφωνα με τα πρότυπα των αρχαιοφίλων και μέσα από το ρομαντικό ταξίδι του Λόρδου Byron.

Το τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στα έργα δύο περιηγητριών του ευρύτερου βαλκανικού χώρου. Πρόκειται για το βιβλίο της Δήμητρας Βακά με τίτλο *Στην Καρδιά των Βαλκανίων* και το βιβλίο της Rebecca West, *Black Lamp Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*. Η Δήμητρα Βακά, αμερικανή υπήκοος ελληνικής καταγωγής, και η Rebecca West, Βρετανίδα, είναι δύο γυναίκες που επισκέπτονται τη βαλκανική χερσόνησο σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ζωής τους και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Η πρώτη βρισκόταν στην εφηβεία όταν πραγματοποίησε το ταξίδι, εποχή που ο βαλκανικός κόσμος αναδυόταν σταδιακά από τον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και προσπαθούσε να διασφαλίσει την εδαφική αυτονομία του. Η δεύτερη ταξιδεύει σαράντα χρόνια αργότερα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και της ηλικιακής της ωριμότητας. Ήδη αναγνωρισμένη συγγραφέας, η περιηγήτρια αντικρίζει τα αποτελέσματα των πρότερων αγώνων. Κάποια έθνη έχουν αποκτήσει αυτοτελή κρατική υπόσταση, ενώ κάποια άλλα έχουν ενωθεί κάτω από το σκήπτρο του

⁹ Αναφέρεται σε 250 κείμενα Βρετανίδων, 100 Αμερικανίδων, 58 Γαλλίδων και 28 γερμανόφωνων περιηγητριών. Hodgson, Barbara, *Dreaming of East: Western Women and the Exotic Allure of the Orient*, Greystone Books, Καναδάς 2005, σελ. 5

πολυεθνικού κράτους της Γιουγκοσλαβίας. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η συγκυριακή - ή μη- έκδοση των δύο κειμένων στις απαρχές των παγκοσμίων πολέμων, που σημαίνει πως δεν πρόκειται για απλές ταξιδιωτικές περιγραφές, αλλά για αναγνώσματα που περιέχουν έντονο πολιτικό περιεχόμενο. Η Δήμητρα Βακά δημοσιεύει το κείμενο της το 1917, χρονιά που οι ΗΠΑ αφήνουν την ουδέτερη στάση και εισέρχονται στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, και η Rebecca West το έτος 1941, εποχή που η Βρετανία βάλλεται από τις επιθέσεις των ναζιστικών στρατευμάτων.

Η βασική θεματική των δύο κεφαλαίων είναι η συζήτηση των αναπαραστάσεων των Βαλκανίων, όπως αυτές προκύπτουν από την ανάλυση των αφηγήσεων. Η Δήμητρα Βακά όμως κατά την περιήγηση της επισκέπτεται την οθωμανοκρατούμενη Θεσσαλονίκη. Επέλεξα επομένως το κείμενο της για να εξετάσω μέσα από τη συγκριτική προσέγγιση με τα γραπτά των Βρετανίδων, αν υφίστανται διαφορές στις αποτυπώσεις της Ελλάδας, εξαιτίας της διαφορετικής εθνικής καταγωγής. Από την άλλη πλευρά, το κείμενο της Rebecca West, ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα λογοτεχνικά έργα, προσφέρει τη δυνατότητα να δω τον τρόπο που μιλά για τα Βαλκάνια μια Βρετανίδα, την εποχή που σύμφωνα με την Maria Todorova είχαν ήδη εδραιωθεί οι αρνητικές συνυποδηλώσεις του γεωγραφικού όρου. Προσπαθώ δηλαδή να διαπιστώσω σε ποιο βαθμό ισχύει ο ισχυρισμός της πως ο βαλκανισμός, ο οποίος διαμορφώθηκε βαθμιαία στην πορεία δύο αιώνων και αποκρυσταλλώθηκε σε ένα συγκεκριμένο λόγο την εποχή των βαλκανικών πολέμων και του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, έμεινε τις επόμενες δεκαετίες αναλλοίωτος, καθώς όπως υποστήριξε «προστέθηκαν ίσως ορισμένα ακόμη στοιχεία, αλλά οι προθέσεις αυτές αφορούσαν μάλλον λεπτομέρειες και όχι την ουσία».¹⁰

Το βασικό μου εργαλείο είναι η ετερογένεια των ίδιων των κειμένων. Ο διαφορετικός χρόνος συγγραφής τους, η διαφορετική εθνικότητα των περιηγητριών και οι διαφορετικοί τόποι επίσκεψης συνθέτουν το θεμελιώδες επιχείρημα της εργασίας, αποδεικνύοντας ότι η ποικιλομορφία των κειμένων και των φωνών συνιστά τις πολλαπλές και σύνθετες διαστάσεις του βαλκανισμού.

¹⁰ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 61-62

Κεφάλαιο Πρώτο

Βαλκανισμός και γυναικεία περιηγητική γραμματεία

1.1. Περιηγητική γραμματεία και μεταποικιακή θεωρία

Στο πεδίο της ιστορικής ανάλυσης μέχρι τα τέλη του 1970, το λογοτεχνικό ταξίδι παραμένει συνδεδεμένο με υποτιμητικές αναφορές. Ο κύριος λόγος του παραγκωνισμού των ταξιδιωτικών κειμένων από τις ακαδημαϊκές σπουδές για μεγάλο χρονικό διάστημα είναι η αμφισβήτηση της τεκμηριωτικής αξίας τους και η καχυποψία ως προς την εγκυρότητα των αφηγούμενων περιστατικών. Η εμπειρική αφήγηση μιας σειράς τυχαίων γεγονότων έκανε προβληματική την ένταξή τους στη λογοτεχνία, ενώ η υπερβολική ρητορικότητα τους δεν έμοιαζε να συμβαδίζει με άλλες επιστήμες όπως η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η γεωγραφία και η ιστορία.¹¹ Το έναυσμα για την εκ νέου πραγμάτευσή τους ήταν η άνθηση της μεταποικιακής θεωρίας κατά τη δεκαετία του 1970.¹² Η μεταποικιακή θεωρία, σε εννοιολογικό και γνωσιακό επίπεδο, είναι συνδεδεμένη με τον αναστοχασμό και την κριτική σκέψη απέναντι στο λόγο που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της αποικιοκρατίας. Η μεταποικιακή συζήτηση δηλαδή, καταστά σε ένα πρώτο επίπεδο τα κείμενα της αποικιοκρατικής περιόδου αντικείμενο πραγμάτευσης, ενώ σε ένα δεύτερο θέτει καινούριες παραμέτρους ανάλυσης στον προσδιορισμό του άλλου.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κατάφερε να επιτευχθεί η επιστημονική αναβάθμιση των περιηγητικών κειμένων και να ανακαλυφθεί η αξία τους ως πηγές πληροφοριών. Πηγές πληροφοριών όχι τόσο για την κοινωνία που τίθεται στο επίκεντρο της παρατήρησης, αλλά για τη συλλογική φαντασία της κοινωνίας που παρατηρεί. Εν ολίγοις, τα ταξιδιωτικά κείμενα της αποικιοκρατικής περιόδου αποτέλεσαν τη «φωνή» των αποικιοκρατών που έδιναν στο μελετητή τη δυνατότητα να ερευνήσει τις επιπτώσεις του συστήματος της αποικιοκρατίας τόσο στις ίδιες τις αποικιακές δυνάμεις όσο και στις περιοχές που βρέθηκαν κάτω από αποικιακό καθεστώς. Αυτό δε συνεπάγεται βέβαια ότι η μεταποικιακή κριτική εστίασε μόνο στην ιστορία του παρελθόντος, αλλά ενδιαφέρθηκε κυρίως για την επιρροή που αυτό άσκησε στη

¹¹ Clark, Steven, *Travel Writing and Empire: Postcolonial theory in transit*, Zed Books, Νέα Υόρκη 1999, σελ. 2

¹² Mills, Sara, *Discourses of Difference, An Analysis of Women Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Νέα Υόρκη 1991, σελ. 2

διαμόρφωση του παρόντος. Η μεταποικιακή θεωρία, αναφέρει ο Robert Young, ενδιαφέρεται για την ιστορία της αποικιοκρατίας «μόνο στον βαθμό που η ιστορία αυτή έχει καθορίσει τη μορφή και τις δομές εξουσίας του παρόντος, στο βαθμό που ένα μεγάλο μέρος του σημερινού κόσμου ζει τις βίαιες διακοπές της ροής της και στο βαθμό που τα αντιαποικιοκρατικά απελευθερωτικά κινήματα παραμένουν η πηγή και η έμπνευση των πολιτικών εξελίξεων».¹³

Σταθμός για την εξέταση της ιστορίας της αποικιοκρατίας στάθηκε το έργο «Orientalism» του Edward Said.¹⁴ Οριενταλισμός είναι ακριβώς ο όρος που εγκαινίασε θέλοντας να περιγράψει όχι μόνο οποιοδήποτε είδος γραφής, μελέτης και διδασκαλίας στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας, που αναφερόταν στην Ανατολή, αλλά και το σύνολο των κειμένων (λογοτεχνικά, φιλοσοφικά, ταξιδιωτικά, οικονομικά, πολιτικά, κ.α.) που δεσμευόταν από το οντολογικό και επιστημολογικό διχοτομικό σχήμα Δύση/Ανατολή. Παράλληλα, έδωσε στον οριενταλισμό και μια τρίτη ερμηνεία, λέγοντας πως είναι ένας «συγκροτημένος θεσμός που ρυθμίζει τις σχέσεις με την Ανατολή...ένας δυτικός τρόπος για την κυριάρχηση, την ανασυγκρότηση και την άσκηση εξουσίας επί της Ανατολής».¹⁵

Ουσιαστικά ο Edward Said χαρακτήρισε τον οριενταλισμό ως ένα κατασκευασμένο σώμα θεωρίας και πράξης, αντιπροσωπευτικό δείγμα της εργαλειακής χρήσης και διαχείρισης της δυτικής γνώσης από τους Γάλλους, τους Βρετανούς και Αμερικάνους διανοητές, που οδήγησε στη συγκρότηση μιας επίπλαστης αναπαράστασης της Ανατολής. Επισήμανε πως τόσο η πολιτικοοικονομική δύναμη των αποικιοκρατών όσο και η αναπαραστατική ιδιότητα του γραπτού λόγου δημιούργησαν νοητές κατασκευές οι οποίες, αντί να ανατροφοδοτούνται από την πραγματική ουσία των πραγμάτων, έπαιρναν πνοή στο πλαίσιο ενός ηγεμονικού φαντασιακού. Επιπλέον, υποστήριξε ότι οι ευνοϊκές συνθήκες του ιμπεριαλιστικού συστήματος και της αποικιακής εξάπλωσης έδωσαν τη δυνατότητα στη Δύση να αυτοπροσδιοριστεί μέσω του απατηλού ετεροπροσδιορισμού του Άλλου, της Ανατολής. Οι αποικιοκράτες είχαν τη δυνατότητα να μιλήσουν για το «φτωχό συγγενή» με όρους ηγεμονικούς, εδραιώνοντας μια άνιση σχέση ανάμεσα στην ανώτερη Δύση και την κατώτερη Ανατολή και δημιουργώντας μια επίπλαστη αναπαράσταση της μέσα από την

¹³ Young, Robert, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια ιστορική εισαγωγή*, Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 32

¹⁴ Said, Edward, *Orientalism*, Vintage Books, Νέα Υόρκη, 1978

¹⁵ Said, Edward, «*Οριενταλισμός*», Νεφέλη, Αθήνα 1996, σελ. 12-13

εργαλειακή χρήση του λόγου (discourse).¹⁶ Τέλος, τόνισε ότι η ενασχόληση με τον οριενταλισμό είναι δυνατόν να αποκαλύψει περισσότερα για τη Δύση παρά για την ίδια την Ανατολή. Η αντιπαραβολή της δεύτερης ως ετερότητα της δυτικής ταυτότητας, θεμελιωμένη στο δίπτυχο εξουσιαστής/εξουσιαζόμενος, παράγει γνώση που «...έχει πολύ μεγαλύτερη αξία ως σημείο της ευρωατλαντικής κυριαρχίας πάνω στην Ανατολή απ' ότι ως λόγος αλήθειας σχετικά με την Ανατολή».¹⁷

Τα κείμενα που ανέλυσε ο Said για να υποστηρίξει τις θέσεις του ήταν όχι μόνο επιστημονικά έργα, αλλά επίσης έργα της λογοτεχνίας, πολιτικά εδάφια, δημοσιογραφικά κείμενα, ταξιδιωτικά βιβλία, θρησκευολογικές και φιλολογικές μελέτες. Τελικά ασχολήθηκε με ένα πολύ περιορισμένο αριθμό ταξιδιωτικών αφηγήσεων.¹⁸ Όμως ακόμη κι έτσι, κατασκευάζοντας τον όρο «φανταστική γεωγραφία» έθεσε τα θεμέλια για την απενοχοποίηση της ακαδημαϊκής πραγματέυσης τους. Όχι βέβαια όλων ανεξαιρέτως των κειμένων. Ο αποκλεισμός της παραμέτρου του φύλου και η λανθασμένη εννοιολόγηση του οριενταλισμού ως γέννημα της ανδρικής πρόσληψης του κόσμου, αποτέλεσε μία από τις βασικότερες αδυναμίες του έργου του. Ερευνητές και ερευνήτριες από το χώρο των φεμινιστικών σπουδών άσκησαν κριτική στη μονομερή ανάλυση του Said, ο οποίος εξέτασε τις αναπαραστάσεις της Ανατολής μέσα από το βλέμμα των ανδρών, αγνοώντας την ενεργή ανάμειξη των γυναικών.¹⁹

Ένας από τους λόγους της εξαίρεσης των γυναικείων περιηγητικών αφηγήσεων αφορούσε την πεποίθηση πως ελάχιστες γυναίκες από τον 18^ο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατάφεραν να υπερπηδήσουν τα στεγανά της έμφυλης ταυτότητας τους και να αδράξουν την ευκαιρία ενός ταξιδιού. Η αξίωση βέβαια αυτή θεωρείται σήμερα ανυπόστατη, ενώ η κριτική ανάλυση έρχεται να αποδομήσει τους σχετικούς με το γυναικείο περιηγητισμό «μύθους». Τα ταξίδια των περιηγητριών ήταν άλλωστε γνωστά στο αναγνωστικό κοινό σχεδόν παράλληλα με τη στιγμή της πραγματοποίησής τους. Ο Adams Davenport συγκεντρώνει το 1903 ένα σημαντικό αριθμό γυναικείων ταξιδιωτικών αφηγήσεων στο βιβλίο του *Celebrated Women*

¹⁶ Την έννοια discourse τη δανείστηκε από τα έργα του Michel Foucault «*Η αρχαιολογία της γνώσης*» (1969) και «*Επιβλέπειν και Τιμωρείν*» (1975).

¹⁷ Said, Edward, «*Οριενταλισμός*», Νεφέλη, Αθήνα 1996, σελ.17

¹⁸ Υπάρχει αναφορά στα ταξίδια του Σατομπριάν, του Λαμαρτίνο, του Νεβάλ και του Φλομπέρ (σελ. 203 - 240)

¹⁹ Chaudhuri, Nupur, Strobel, Margaret, *Western Women and Imperialism: Complicity and Resistance*, Indiana University Press, 1992, Pratt, Mary – Luise, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο 1992

travelers of the nineteenth century.²⁰ Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, η Sara Mills επισημαίνει πως κατά τη διάρκεια της ερευνητικής της προσπάθειας ήρθε σε επαφή με έναν μεγάλο όγκο ταξιδιωτικών κειμένων βρετανίδων περιηγητριών της βικτωριανής εποχής και εκφράζει τη διαφωνία της με τη θέση της Worley ότι «πολύ λίγες γυναίκες έσπασαν τα δεσμά του οικιακού χώρου κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και διακινδύνευσαν την είσοδο σε έναν άλλο κόσμο ως αυτό-αναγνωρισμένες ταξιδιώτισσες».²¹ Δεν είναι η Mills η μοναδική που κάνει αυτή τη διαπίστωση. Τα τελευταία χρόνια δημοσιεύονται -είτε επανεκδίδονται- μελέτες με ειδικό ενδιαφέρον τις γυναίκες περιηγήτριες.²² Οι γυναίκες ταξιδιώτισσες όχι μόνο είχαν συγγραφική δραστηριότητα αλλά συνάμα έχαιραν της αποδοχής του αναγνωστικού κοινού. Η Βασιλική Λαλαγιάννη η οποία εξετάζει γαλλόφωνες ταξιδιώτισσες, αναφέρει πως «στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται στο γαλλικό εκδοτικό χώρο μια πραγματική άνθηση ταξιδιωτικών εντυπώσεων γυναικών, που δημοσιεύονται είτε αυτόνομα είτε σε περιοδικά της εποχής».²³ Η Carla Serena, η Dora d' Istria και η Jane Dieulafoy είναι μερικές από τις περιηγήτριες που δημοσίευσαν τις εμπειρίες τους.

Ακόμη όμως κι όταν καταρρίφθηκε ο μύθος περί απουσίας ταξιδιωτικής εμπειρίας και γραφής των γυναικών, υποστηρίχτηκε ότι τα κείμενα των γυναικών αδυνατούσαν να παρέχουν πληροφορίες για την αποικιακή περίοδο, καθώς θεωρούνταν απλές αυτοβιογραφικές διηγήσεις και είχαν προβληματική σχέση με την αντρική -νομιμοποιημένη- γνώση του αποικιοκρατικού πλαισίου. Η Sara Mills στο βιβλίο *Discourses of difference: An analysis of women's travel writing and colonialism* πρότεινε μια νέα αναλυτική βάση, απορρίπτοντας τη μέχρι τότε αυτοβιογραφική προσέγγιση των κειμένων που απέκρυπτε σημαντικές πτυχές του γυναικείου λόγου. Η διαφορετικότητα του γλωσσικού ύφους κρίθηκε από τους ακαδημαϊκούς ασύμβατη με τον κυρίαρχο αντρικό αποικιακό λόγο, το μόνο μέχρι τότε νομιμοποιημένο αποικιακό λόγο. Τα γυναικεία υποκείμενα όχι μόνο δε λογίζονταν ως «κομμάτι της αποικιοκρατίας», αλλά το γράψιμό τους φαινόταν να είναι «οριενταλικό με ένα διαφορετικό τρόπο» από τα νομιμοποιημένα αντρικά

²⁰ Davenport, Adams, *Celebrated Women Travellers*, E.P. Dutton and Co, Νέα Υόρκη, 1903

²¹ Mills, Sara, *Discourses of Difference, An Analysis of Women Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Νέα Υόρκη 1991, σελ. 1

²² Robinson, Jane, *Unsuitable for ladies: An anthology of women travelers* (1994), Lewis, Reina, *Rethinking Orientalism: Women Travel and the Ottoman Harem* (2004), Middleton, Dorothy, *Victorian Lady travelers* (1993), Morris, Mary, *Maiden Voyages Writings of Women Travelers* (1993) και Jezernik, Bozidar, *The Balkans in the gaze of Western travelers* (2006).

²³ Λαλαγιάννη, Βασιλική, *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Ροές, Αθήνα 2007, σελ. 10

κείμενα.²⁴ Γι' αυτό το λόγο, η ανάδειξη των ιμπεριαλιστικών απεικονίσεων που περιέχονται μέσα στα γυναικεία κείμενα, αποτέλεσε το βασικό στόχο της Reina Lewis, η οποία δήλωσε στον πρόλογο του βιβλίου της:

Σε αντίθεση με τις πολλές πολιτισμικές ιστορίες του ιμπεριαλισμού που αναλύουν τις οριενταλικές εικόνες των γυναικών παρά τις οριενταλικές αναπαραστάσεις που αυτές δημιουργούν, θα υποστηρίξω ότι πρώτον, οι γυναίκες παρήγαγαν ιμπεριαλιστικές απεικονίσεις και δεύτερον, ότι η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο παράγονται και γίνονται αντιληπτές αυτές οι απεικονίσεις, θα βοηθήσει στην κατανόηση των αλληλένδετων ιδεολογιών της φυλής και του φύλου στον αποικιακό λόγο της περιόδου.²⁵

Η ετερόχρονη μελέτη των γραπτών αφηγήσεων απέδειξε πως οι ταξιδιώτισσες διαδραμάτισαν πολλαπλούς ρόλους στην ιστορία της αποικιοκρατίας και τα κείμενα τους έδωσαν το έναυσμα για την ανακάλυψη της ετερογενούς σύστασης του αποικιοκρατικού λόγου. Πολλές περιηγήτριες κράτησαν κριτική στάση απέναντι στο αποικιοκρατικό σύστημα, γεγονός που, σύμφωνα με Mary-Luise Pratt, οφείλεται στην ιδιωτική και περιθωριακή επαφή των γυναικείων υποκειμένων με αυτό.²⁶ Η θέση δηλαδή των γυναικών στις χώρες καταγωγής τους, δικαιολογεί την εναντίωση τους στις πολιτικές επιλογές των χωρών τους και την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των υπό αποικιακό καθεστώς λαών. Σίγουρα, η ταυτότητα και οι βιωματικές εμπειρίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον τρόπο παρατήρησης, αυτό όμως δε σημαίνει ότι πρέπει να καταλήγουμε σε γενικευτικά συμπεράσματα, όπως κάνει η Mills:

Οι εργασίες των ταξιδιωτισσών συγγραφέων δεν μπορούν να ταιριάζουν εύκολα με το οριενταλικό πλαίσιο και φαίνεται να περιέχουν μια εναλλακτική και ανατρεπτική φωνή εξαιτίας των αντιθετικών λόγων που αναπτύσσουν στα κείμενα τους. Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μιλούν έξω από το αποικιακό πλαίσιο, αλλά η σχέση τους με τον κυρίαρχο λόγο είναι προβληματική λόγω της διαμάχης με τους λόγους της θυληκότητας οι οποίοι ασκούν ισότιμη και μερικές φορές πιο δυνατή επιρροή.²⁷

²⁴ Mills, Sara, *Discourses of Difference, An Analysis of Women Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Νέα Υόρκη 1991, σελ. 62

²⁵ Lewis, Reina, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, Biddles Short Run Books, Μεγάλη Βρετανία 2003, σελ.3

²⁶ Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes: Studies in Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992

²⁷ Mills, Sara, *Discourses of Difference, An Analysis of Women Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Νέα Υόρκη 1991, σελ. 63

Η θέση αυτή ανατρέπεται από τα ίδια τα κείμενα. Δεν μπορούμε να εντάξουμε όλες τις γυναίκες περιηγήτριες σε μία ομοιογενή ομάδα, καθώς δε μοιράζονται όλες τις ίδιες απόψεις, ούτε χρησιμοποιούν έναν ενιαίο «εναλλακτικό» λόγο, ενάντιο στο αποικιοκρατικό σύστημα. Υπήρξαν ταξιδιώτισσες που υιοθέτησαν τον εξουσιαστικό λόγο, συμβάδισαν με την πολιτική γραμμή των χωρών τους και ανέπτυξαν οριενταλικό λόγο (φεμινιστικός οριενταλισμός - feminist orientalism) για να επικυρώσουν την αποικιακή τους παρουσία.²⁸

Η βασική διαφορά είναι ότι η γραφή των γυναικών δεν ακολούθησε τις «συμβατικές» οδούς, αυτές δηλαδή που είχαν νομιμοποιήσει οι άντρες μέσα από τα κείμενα τους. Η εστίαση έγινε σε ζητήματα παραγκωνισμένα από την αντρική πένα και συνυφασμένα με την καθημερινότητα των υποκειμένων παρατήρησης. Υπάρχουν ποικίλες αναφορές στις οικογενειακές σχέσεις, στη θρησκευτική ζωή, στις παραδόσεις, στα ήθη και τα έθιμα των λαών. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, η εισβολή των γυναικών σε αμιγώς γυναικείους χώρους, μη προσβάσιμους στους άντρες περιηγητές, απομυθοποίησε παγιωμένες φαντασιακές αντιλήψεις, όπως το χαρέμι που πάντα συνοδευόταν από στερεοτυπικές συνδηλώσεις περί ερωτισμού και η μαντίλα που θεωρούταν σύμβολο καταπίεσης της γυναικείας υπόστασης. Η Βασιλική Λαλαγιάννη μάλιστα τιτλοφορεί ένα από τα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου της *«Το τέλος των χαρεμιών»*, θέλοντας ακριβώς να δείξει ότι οι ταξιδιωτικές εμπειρίες των γυναικών συνέβαλαν στην αποδόμηση πολλών αντρικών στερεοτύπων.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η σύγχρονη ιστορική ανάλυση αποδέχεται τη σύνδεση της αποικιοκρατίας με τη γυναικεία περιηγητική γραμματεία, ενώ η εξέταση της Ανατολής νομιμοποιείται στο πλαίσιο της μεταποικιακής θεωρίας. Ο βασικός προβληματισμός είναι αν τα Βαλκάνια, δεδομένου ότι δεν υπήρξαν ποτέ αποικιοκρατική κτήση των Ευρωπαίων, μπορούν να ενταχθούν σε αυτή τη συζήτηση.

1.2. Βαλκάνια και μεταποικιακή θεωρία

Σήμερα, ορίζουμε ως ετερότητα τον άλλο, τον ξένο, το διαφορετικό, η μελέτη του οποίου θεμελιώνει μία ολόκληρη ερευνητική περιοχή των κοινωνικών επιστημών, αποτέλεσμα μακροχρόνιων κοινωνικών και γνωσιακών διεκδικήσεων,

²⁸ Bahramitash, Roksana, *«The War on Terror, Feminist Orientalism and Orientalist Feminism: Case Studies of two North American Bestsellers»*, *Critical Middle Eastern Studies*, τόμος 14, 2005, σελ. 221-235

στενά συνδεδεμένων με πολιτικές κινήσεις (όπως τα φεμινιστικά, αντιρατσιστικά και μετααποικιακά κινήματα) τόσο στο εσωτερικό των ακαδημαϊκών κοινοτήτων όσο και έξω από αυτές.²⁹ Στη δυτική ταξιδιογραφία, μετά την ανάλυση του Edward Said, η ετερότητα ταυτίστηκε κατά κύριο λόγο με την Ανατολή, καθώς πλήθη περιηγητών κατευθύνθηκαν προς αυτή. Τα τελευταία όμως χρόνια η μεταποικιακή κριτική επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στη μελέτη του βαλκανισμού, δηλαδή του δυτικού λόγου για τα Βαλκάνια. Η αντίφαση που προκύπτει είναι εμφανής, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε τον ορισμό που παραθέτει ο Robert Young:

*Η μεταποικιακή θεωρία περιλαμβάνει την πολιτική ανάλυση της πολιτισμικής ιστορίας της αποικιοκρατίας και ερευνά τις σύγχρονες επιπτώσεις της στον πολιτισμό, τόσο της Δύσης όσο και των λαών των τριών ηπείρων συσχετίζοντας εκείνη την εποχή με τις πολιτισμικές εξελίξεις του παρόντος.*³⁰

Η αναφορά στις «τρεις ηπείρους», αποδέκτες της ιστορικής συγκυρίας της αποικιοκρατίας, περιλαμβάνει την Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική. Είναι κατάδηλο ότι η μεταποικιακή θεωρία αφορά συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και έχει συγκεκριμένο στόχο. Σήμερα όμως, στο πλαίσιο της μελέτης της ετερότητας δεν εξαιρεί τα Βαλκάνια, γεγονός που φαντάζει αυθαίρετο καθώς αυτά δε βρέθηκαν ποτέ κάτω από αποικιακό καθεστώς. Η βαλκανική χερσόνησος αποτέλεσε κομμάτι των προαποικιακών αυτοκρατοριών παλιού τύπου, των Οθωμανών και των Αψβούργων, και δεν υπήρξε ποτέ αποικία των δύο μεγάλων ιμπεριαλιστικών δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία). Η Maria Todorova, στηριζόμενη στη νομική διάκριση του W.E.B. Du Bois, ο οποίος κάνει λόγο για 1,5 δισεκατομμύριο ανθρώπους σε ημι-αποικιακές καταστάσεις, δέχεται ως ένα βαθμό τον «ημι-αποικιακό» ή «ψευδο-αποικιακό» χαρακτήρα των Βαλκανίων, επειδή δεν μπορεί να παραγνωριστεί ότι τέθηκαν κάτω από τη σφαίρα επιρροής των δυτικών κρατών.³¹ Εντούτοις, είναι ιστορικά αστήρικτο να μιλήσουμε για αποικιακό καθεστώς, έτσι όπως αυτό εφαρμόστηκε κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα στην Ινδία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική.

Επομένως, τα κριτήρια που συνδέουν τα Βαλκάνια με τη μεταποικιακή θεωρία δεν είναι ιστορικά αλλά πολιτισμικά. Αυτό σημαίνει ότι δεν είναι το οικονομικό πλαίσιο της αποικιοκρατίας αυτό που νομιμοποιεί την εξέταση των Βαλκανίων υπό το πρίσμα της μεταποικιακής θεωρίας, αλλά η αδιαμφισβήτητη

²⁹ Κυριακάκης, Γιάννης, Μιχαηλίδου, Μάρθα (Επιμ.), *«Η Προσέγγιση του Άλλου: Ιδεολογία, Μεθοδολογία και Ερευνητική Πρακτική»*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σελ. 9

³⁰ Young, Robert, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια ιστορική εισαγωγή*, Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 34

³¹ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 56-57

εξουσία των εκβιομηχανισμένων κρατών πάνω στα νεοϊδρυθέντα βαλκανικά κράτη, η οποία ξεκίνησε με τη γένεσή τους και βρίσκεται σήμερα εν εξελίξει. Η Vesna Goldsworthy τόνισε ότι η αποικιοκρατία των δυτικών (συγκεκριμένα των Βρετανών) στα Βαλκάνια δε στηρίχτηκε στη φυσική παρουσία, στην εκμετάλλευση του φυσικού πλούτου και των οικονομικών προσόδων, αλλά στον «αφηγηματικό αποικισμό» μέσα από προσοδοφόρες πολιτισμικές πηγές, όπως η λογοτεχνία και ο κινηματογράφος.³² Η δυναμική άλλωστε της λογοτεχνίας μπορεί να επισκιάσει ακόμη και τις γεωπολιτικές υποστάσεις, διαπίστωση που βρίσκει σύμφωνη την Άρτεμις Λεοντή:

*Η γεωγραφία είναι πάντα τόπος αναφορών, αναγνώρισης και οργάνωσης. Αντίθετα, η λογοτεχνία απαιτεί ένα χώρο. Η λογοτεχνία λαμβάνει χώρα με την έννοια ότι προσδίδει πολιτισμική ταυτότητα σε μια εδαφική περιοχή, ακόμα και εάν η περιοχή εκείνη υπόκειται σε άλλους νόμους ή είναι ουτοπική.*³³

Ο δυτικός άποικος των Βαλκανίων ξέφυγε από τις νόρμες του «συμβατικού ιμπεριαλιστή» και έκανε το μεταφορικό αποικισμό της βαλκανικής χερσονήσου να αποδειχθεί το ίδιο δυνατός με το συμβατικό.³⁴ Αν δεχτούμε μάλιστα τη σύμβαση που προτείνει ο Robert Young, σύμφωνα με την οποία το έτος 1947 ξεκινάει μια διαδικασία ευρωπαϊκής αποαποικιοποίησης, που σε μεγάλο βαθμό έχει σήμερα ολοκληρωθεί, μπορούμε να πούμε ότι ο «ιμπεριαλισμός της σκέψης» στα Βαλκάνια συνεχίζεται με την ίδια ένταση.³⁵

Η μεταφορική σύνδεση των Βαλκανίων με την αποικιοκρατία, ίσως εξηγεί την προσπάθεια ανάλυσης του βαλκανισμού στο πλαίσιο της Σαϊντικής θεωρίας. Ο Robert Hayden, για παράδειγμα, είδε το βαλκανισμό ως παραλλαγή του οριενταλισμού (Orientalist Variations on the theme 'Balkans') και η Milika Bakic-Hayden μίλησε για «επάλληλους οριενταλισμούς» (nesting orientalisms), θέλοντας να περιγράψει τις αυτοπροσδιοριστικές διαδικασίες των εθνικών ομάδων της πρώην Γιουγκοσλαβίας.³⁶ Βασικό στοιχείο αυτών των διαδικασιών, υποστήριξε, είναι ο ορισμός του Βαλκάνιου άλλου ως «Ανατολή» και η δυτικοποίηση της δικής τους

³² Goldsworthy, Vesna, *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 14

³³ Λεοντή, Άρτεμις, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού*, Scripta, Αθήνα 1998, σελ. 28

³⁴ Fleming, K.E., «Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography», *American Historical Review*, 2000, σελ. 1220

³⁵ Young, Robert, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια ιστορική εισαγωγή*, Πατάκη, Αθήνα 2007, σελ. 30

³⁶ Bakic-Hayden, Milika και Hayden, Robert, «Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics», *Slavic Review*, τομ. 51, Άνοιξη 1992 και Hayden-Bakic, Milika, «Nesting Orientalisms: The case Former Yugoslavia», *Slavic review*, τομ. 54, 1995,

ταυτότητας. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε η ανάλυση της Έλλης Σκοπετέα, η οποία με χρονική αφετηρία τις παραμονές της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, χρησιμοποίησε το διχοτομικό σχήμα Δύση/«καθ' ημάς Ανατολή» και προσδιόρισε τα Βαλκάνια ως «Δύση της Ανατολής».³⁷

Η Κ.Ε. Fleming όμως διαφώνησε με την άνευ όρων εφαρμογή της θεωρίας του Said στη συζήτηση για τα Βαλκάνια και παρατήρησε:

*Η σύλληψη της μεταφορικής αποικιοκρατίας ως ερμηνευτικό εργαλείο είναι χρήσιμη ως ένα βαθμό, αλλά η ανάπτυξή της υπογραμμίζει αμέσως την κατάδηλη δυσκολία να χάσει το Σαϊντικό μοντέλο την αναμφισβήτητη σύνδεσή του με το δυτικό ιμπεριαλισμό.*³⁸

Φαίνεται ότι παραδέχεται τις συμβολικές προεκτάσεις ενός πολιτικοοικονομικού συστήματος όπως η αποικιοκρατία, αλλά βρίσκει ιδιαίτερα προβληματική την σύνδεση των συγκεκριμένων αποικιοκρατικών συνθηκών που περιέγραψε ο Said με την περίπτωση των Βαλκανίων. Γι' αυτό η τοποθέτησή της είναι πολύ συγκεκριμένη. Υποστηρίζει ότι μπορεί βέβαια να υπάρξει διάλογος ανάμεσα στη θεωρία του Said και τη βαλκανική ιστοριογραφία, θεωρεί όμως το βαλκανισμό και τον οριενταλισμό έννοιες διαφορετικές, που μόνο επικουρικά είναι δυνατόν να αλληλεπιδράσουν η μία προς την άλλη.

Ένθερμος υποστηρικτής της διαφορετικότητας των δύο εννοιών είναι η Maria Todorova. Στο βιβλίο *Βαλκάνια: Η Δυτική Φαντασίωση* παρατήρησε ότι μέσα από τα κείμενα των δυτικών (διπλωματών, ταξιδιωτών, λογοτεχνών κ.α.) γεννήθηκε ένας ανεξάρτητος λόγος για τα Βαλκάνια. Υπερασπίστηκε την αυτονομία του σε σχέση με τον οριενταλισμό και τόνισε ότι σε καμιά περίπτωση δεν αποτελεί δομική παραλλαγή ή υποκατηγορία του οριενταλισμού, αλλά πρόκειται για «ένα φαινομενικός πανομοιότυπο, αλλά στην πραγματικότητα απλώς παρόμοιο φαινόμενο».³⁹ Για να θεμελιώσει την επιχειρηματολογία της, επισήμανε ότι τα Βαλκάνια είναι μία συγκεκριμένη γεωγραφική και ιστορική οντότητα σε σχέση με την Ανατολή, η οποία αποτελούσε πάντα μία αφηρημένη έννοια. Επιπρόσθετα, παρατήρησε πως η ουτοπική εικόνα της Ανατολής, ως απόδραση από τον πολιτισμό, είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την εικόνα των Βαλκανίων, που συναντούσε πάντα «την αδιάφορη και συχνά επικριτική στάση των δυτικών», ενώ η περιγραφή τους υπαινισσόταν μια «κρυφή

³⁷ Σκοπετέα, Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992

³⁸ Fleming, K.E., «*Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography*», *American Historical Review*, 2000, σελ. 1221

³⁹ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 45

σύνδεση με το μεσαίωνα». Παράλληλα, συμπλήρωσε πως τα Βαλκάνια εμφανιζόταν συνήθως ως σταυροδρόμι ή γέφυρα ανάμεσα στους δύο ασυμβίβαστους, αλλά ολοκληρωμένους κόσμους, της Δύσης και της Ανατολής.⁴⁰ Τελικά όμως, παρά τα όσα υποστήριξε φαίνεται πως δεν κατάφερε να προβάλλει ένα πειστικό επιχείρημα για την ιστορική και γεωγραφική σταθερότητα των Βαλκανίων.

Μια τέτοια διαπίστωση προκαλεί εντύπωση, καθώς σήμερα δεχόμαστε τον όρο «Βαλκάνια» ως μία προϋπάρχουσα γεωγραφική σύμβαση. Στα τέλη όμως του 18^{ου} αιώνα ο όρος δεν είχε ακόμα γεννηθεί.⁴¹ Ο γεωγραφικός προσδιορισμός που αποδιδόταν στο συγκεκριμένο τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν «Ρούμελη», ενώ άλλοι συνήθεις όροι ήταν «Ευρωπαϊκή Τουρκία» ή «Ευρωπαϊκές κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας». Αρχικά, ο όρος «Balkan» (σημαίνει δύσκολο βουνό) ταυτιζόταν με την αρχαία οροσειρά του Αίμου, την οποία διέσχιζε κανείς στην πορεία του από την Κεντρική Ευρώπη στην Κωνσταντινούπολη. Η ονομασία «βαλκανική χερσόνησος» χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον August Zeune στο έργο του *Goea* (1808). Αντιλαμβανόμαστε επομένως ότι είναι εξαιρετικά σπάνιο πριν τη δεκαετία του 1880 να συναντήσει κανείς αναφορές σε βαλκανικούς λαούς.⁴² Στα τέλη όμως του 19^{ου} αιώνα αυτό αλλάζει. Έχουν ξεκινήσει να διαμορφώνονται οι εθνικές συνειδήσεις των βαλκανικών λαών και να εκδηλώνονται οι πρώτες εξεγέρσεις, που σταδιακά οδήγησαν στη δημιουργία νέων κρατών και στον αποδεκατισμό των εδαφών των δύο μεγάλων Αυτοκρατοριών, της Οθωμανικής και της Αυστροουγγρικής. Τα βαλκανικά έθνη δηλαδή αποκτούν συγκεκριμένη εδαφική υπόσταση, γεγονός που συνεπάγεται τη συχνότερη αναφορά σε αυτά μέσα στα κείμενα των δυτικών.

Ακόμη κι έτσι όμως, ο ορισμός και η εδαφική οριοθέτηση των Βαλκανίων αποτελεί μία όχι και τόσο αυτονόητη διαδικασία, καθώς δεν είναι αποκλειστικά εξαρτημένη από τις χωροταξικές ορίζουσες. Η χαρτογράφηση της βαλκανικής χερσονήσου δεν αφορά μόνο τη γεωγραφία, αλλά πάνω από όλα τους «φαντασιακούς» τόπους που ξεπήδησαν μέσα από τα κείμενα των ταξιδιωτών. Η σύγχρονη ιστοριογραφία μάλιστα παραδέχεται ότι οι δυτικοί περιηγητές είναι υπεύθυνοι σε μεγάλο βαθμό για την αρνητική σημασιοδότηση ενός, αρχικά, αμιγούς

⁴⁰ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 44-56

⁴¹ Mazower, Mark, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκη, Αθήνα 2003, σελ. 25

⁴² Mazower, Mark, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκη, Αθήνα 2003, σελ. 27

γεωγραφικού όρου.⁴³ Υποστηρίζει δηλαδή ότι ενέδυσαν τον όρο με αρνητικά συμφραζόμενα επηρεασμένοι τόσο από το «ανατολικό παρελθόν» των Βαλκανίων, όσο και από την έκρυθμη πολιτική κατάσταση των νεοϊδρυθέντων κρατών που οδήγησε στους βαλκανικούς πολέμους. Σύμφωνα με τις ιστορικές αναλύσεις, μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο είχε ήδη επικρατήσει η στερεοτυπική χρήση του όρου Βαλκάνια. Σήμερα, οι αρνητικές απεικονίσεις των Βαλκανίων είναι εμφανείς στο λόγο της δυτικής Ευρώπης, καθώς συντηρεί στερεότυπα που δαιμονοποιούν τη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Στις σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες ο όρος «βαλκανιοποίηση» σημαίνει κατακερματισμός και η λέξη «Βαλκάνιος» χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της βαρβαρότητας και της βίας, ως έκφραση περιφρόνησης και έλλειψης πολιτισμού.⁴⁴ Ως φυσικό επακόλουθο οι λαοί της βαλκανικής χερσονήσου αποποιούνται τη βαλκανική τους ταυτότητα, αποδεικνύοντας πως οι μεγαλύτεροι περιορισμοί τίθενται από τα σύνορα του μυαλού (mental borderlines), τα οποία καταλήγουν να είναι πιο σταθερά από τα γεωγραφικά.⁴⁵ Ο Νίτσε είχε ορθά πει:

Η φήμη, το όνομα, η εμφάνιση, τα συνηθισμένα μέτρα και σταθμά ενός πράγματος, η σημασία του –που κατ' αρχήν είναι σχεδόν πάντοτε λανθασμένα και αυθαίρετα- όλα αυτά περνούν από γενιά σε γενιά μόνο και μόνο επειδή οι άνθρωποι τα πιστεύουν, μέχρι που γίνονται μέρος της φύσης του πράγματος, το ίδιο το σώμα του. Αυτό που ήταν στην αρχή επιφανειακή σύμβαση, γίνεται στο τέλος σχεδόν πάντοτε η ουσία και λειτουργεί ως τέτοια.⁴⁶

Σήμερα, ο βαλκανικός τύπος (Balkan type) θεωρείται ένας κατώτερος εθνικός και φυλετικός τύπος και διακρίνεται από ομοιογενοποιητικά χαρακτηριστικά. Η θέαση όμως των Βαλκανίων ως τόπο με κοινή κουλτούρα μάλλον αποτελεί μια λανθασμένη οπτική, καθώς η κουλτούρα δεν μπορεί να περιοριστεί σε φυσικές θέσεις και εκτάσεις, αλλά αντίθετα είναι ρευστή και εύκαμπτη, μέρος ενός πολύπλοκου πλέγματος που περιλαμβάνει την τάξη, το φύλο, τη φυλή, τη σεξουαλικότητα και

⁴³ Mark Mazower *Τα Βαλκάνια* (2003), Maria Todorova *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση* (2000), Vesna Goldsworthy *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια* (2004)

⁴⁴ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 88

⁴⁵ Adras, Carmen, «Romania in British Travel Literature, Discursive Geography and Strategies for Liminal Space», *Echinox Notebooks* τόμος 5, 2003, σελ. 109

⁴⁶ Nietzsche, Friedrich, *The Gay Science*, υποσημείωση στο Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, ό.π., σελ. 142

πολλά άλλα.⁴⁷ «Είμαι Βαλκάνια;» αναρωτιέται στον πρόλογο του βιβλίου της η Vesna Goldsworthy εκφράζοντας τον προβληματισμό της τόσο για το ουσιαστικό περιεχόμενο του όρου όσο και για τα στοιχεία που συνθέτουν την πολιτισμική της ταυτότητα της. Τελικά, ποιοι ήταν και ποιοι συνεχίζουν να είναι έως σήμερα οι Βαλκάνιοι; Η Μαρία Τοδορονα πάντως αντιφάσκει όταν από τη μία πλευρά υποστηρίζει ότι τα Βαλκάνια αποτελούν μια ευκρινή και ιστορικά συγκεκριμένη γεωγραφική οντότητα, και από την άλλη εξηγεί:

Το παρόν βιβλίο καλύπτει ως Βαλκάνιους τους Αλβανούς, τους Βούλγαρους, τους Έλληνες, τους Ρουμάνους και τους περισσότερους από τους πρώην Γιουγκοσλάβους. Εξαιρούνται οι Σλοβένοι με την άδεια του Cunjic, αλλά συμπεριλαμβάνονται οι Κροάτες, καθώς περιοχές κατοικημένες από κροατικούς πληθυσμούς ήταν επί μεγάλα χρονικά διαστήματα υποτελείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ακόμη και περιοχές που υπήρξαν απλώς φόρου υποτελείς και η οθωμανική εξουσία πάνω τους είχε μόνο τυπικό χαρακτήρα, όπως το Ντουμπροβνικ, άσκησαν σημαντική επιρροή στη χερσόνησο και η ιστορία τους δεν μπορεί να διαχωριστεί από αυτή των Βαλκανίων. Η Τουρκία θεωρείται επίσης με κάποιες επιφυλάξεις, ότι συμμετέχει στα Βαλκάνια, καθώς εδαφικώς ένα τμήμα της ανήκει στη χερσόνησο και φυσικά μετέχει στην οθωμανική κληρονομιά –για την ακρίβεια κυριαρχεί στην οθωμανική εμπειρία.⁴⁸

Η παράθεση ορισμού για την εδαφική οριοθέτηση των Βαλκανίων επιβεβαιώνει τη διαπίστωση πως «αποτελούν ένα ιστορικό κατασκεύασμα, ένα σύνολο επικαλυπτόμενων φαντασιακών τόπων, όπου ολόκληρες χώρες ορίζονται ως ‘Βαλκάνια’ σύμφωνα με κάποιες απόψεις, ενώ συμφωνά με κάποιες άλλες αποκλείονται από αυτά».⁴⁹

Βέβαια, δεν χρήζουν μόνο τα Βαλκάνια ορισμού. Η Ρωσία, κατά τον 19^ο αιώνα, αντιπροσωπεύει τη Δύση, το πνευματικό κέντρο αφύπνισης των εθνικών συνειδήσεων, στα μάτια των επαναστατημένων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Ελλάδα δεν θεωρούταν, ούτε μέχρι σήμερα θεωρείται, βαλκανική για τις γείτονες χώρες, εξαιτίας της σύνδεσης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με τον ευρωπαϊκό. Αρκετά χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του 1990 οι Σλοβένοι και οι Κροάτες θεωρούσαν το «βαλκανικό φορτίο» (Balkan burden) γεωγραφικά

⁴⁷ Todorova, Maria, «What is or is there a Balkan Culture, and do or should the Balkans have a Regional Identity?», *Journal of Southeast European & Black Sea Studies*, Ιανουάριος 2004, том. 4, σελ. 177

⁴⁸ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 86

⁴⁹ Goldsworthy, Vesna, *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 29

τοποθετημένο νοτιότερα από τη δική τους θέση. Η γεωπολιτική τους εγγύτητα με την Ευρώπη και η επί πολλών ετών παραμονή τους κάτω από την Αυτοκρατορία των Αψβούργων αποτελούσαν γι' αυτούς τεκμήρια της «αναμφισβήτητης» ευρωπαϊκής τους ταυτότητας. Οι Σέρβοι από την άλλη πλευρά, οι Μαυροβούνιοι και ως ένα βαθμό οι Μακεδόνες ήταν μέτοχοι μιας αμφιλεγόμενης ταυτότητας, μίας «άλλης ευρωπαϊκότητας» (other Europeaness).⁵⁰ Σήμερα, οι Έλληνες ταξιδεύουν στην «Ευρώπη» όταν επισκέπτονται τη Γαλλία και την Αγγλία, και οι Τούρκοι έχουν ξεκινήσει τις ενταξιακές διαδικασίες για την είσοδό τους στην ευρωπαϊκή ένωση.

Κατά τον ίδιο τρόπο, στην παρούσα εργασία ο ορισμός των Βαλκανίων, γίνεται με βάση το αρχειακό υλικό, με βάση τα υπό ανάλυση ταξιδιωτικά κείμενα. Το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου καθορίζουν οι ίδιες οι περιηγήτριες, γεγονός που σημαίνει ότι συμπεριλαμβάνονται τόσο οι χώρες που αποτέλεσαν κομμάτι της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας όσο και οι χώρες που υπήρξαν υπό οθωμανική κυριαρχία. Οι βρετανίδες περιηγήτριες έρχονται στην Ελλάδα από το 1883 έως το 1932. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Δήμητρα Βακά επισκέπτεται την *Καρδιά των Βαλκανίων*, δηλαδή την Αλβανία, το Μαυροβούνιο, τη Σερβία και τη Θεσσαλονίκη, ενώ η Rebecca West μερικά χρόνια αργότερα διασχίζει τις περιοχές της Γιουγκοσλαβίας (Κροατία, Δαλματία, την Ερζεγοβίνη, την Βοσνία, την Σερβία, την Μακεδονία και το Μαυροβούνιο).

Η ταξιδιωτική εμπειρία των γυναικών στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν αποτελεί μια εύκολη διαδικασία. Αναρωτιέται λοιπόν κανείς τι είναι αυτό που κινητροδοτεί τις περιηγήτριες, ώστε να αφήσουν τις εστίες τους και από ποιους παράγοντες είναι εξαρτημένη η απόφασή τους.

1.3. Η περιήγηση των γυναικών

Το ταξίδι, ως πρακτική, αποτελεί μια διαδικασία γνωστή ήδη από τους αρχαίους χρόνους, που υποδηλώνει την μετάβαση ενός ανθρώπου από ένα «γνώριμο» και «οικείο» χώρο σε έναν «άγνωστο». Κάθε ταξιδιωτική περιπέτεια δεν συγκροτείται από τα ίδια στοιχεία, αλλά η ποικιλομορφία της καθορίζεται από το σκοπό, τα μέσα και το γενικότερο χωροχρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτελείται. Κατά τον 18^ο αιώνα οι ποικίλες κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταβολές

⁵⁰ Hayden-Bakic, Milika, «Nesting Orientalisms: The case Former Yugoslavia», *Slavic review*, τομ. 54, 1995, σελ. 924

συνετέλεσαν στην αύξηση των ταξιδιών. Είχε βέβαια προηγηθεί η επαφή των Ευρωπαίων με τις ιδέες του Διαφωτισμού που καλλιέργησε την ψυχολογία της εξωστρέφειας και η Γαλλική Επανάσταση που εδραίωσε την αξία της ατομικότητας και του ιδεαλισμού, με αποτέλεσμα την ενθάρρυνση της εξερεύνησης νέων τόπων και συνεπώς την αναζήτηση καινούριων εμπειριών. Το σημαντικότερο όμως ρόλο διαδραμάτισε η ταχύρρυθμη εκβιομηχάνιση της Βρετανίας, η οποία ξεκίνησε γύρω στα 1780, και άνοιξε το δρόμο για την ενδυνάμωση όχι μόνο της δικής της οικονομίας, αλλά και άλλων δυτικών χωρών.⁵¹ Η οικονομική ευρωστία αναπόφευκτα οδήγησε στην εδραίωση του καπιταλιστικού συστήματος που κατά τον 19^ο αιώνα επέφερε την εκμετάλλευση νέων αποικιακών αγορών και την εξάπλωση του εμπορίου. Αντίκτυπος των παραπάνω ήταν η ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη, με σημαντικότερη την ανακάλυψη της ατμομηχανής, που βελτίωσε τόσο τις χερσαίες όσο και τις θαλάσσιες μετακινήσεις. Τα ταξίδια έγιναν προσιτά σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού και τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη του τουρισμού.

Ο βαλκανικός χώρος βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος πολλών περιηγητών. Ο François-René Chateaubriand με το «Οδοιπορικό» του 1806 και ο F.C.H.L. Rouqueville που πραγματοποίησε δύο ταξίδια, το πρώτο το 1799 και το δεύτερο το 1806, είναι από τους πρώτους που έφτασαν στα Βαλκάνια.⁵² Ακολούθησε ο λόρδος Byron που επισκέφτηκε το δυτικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανάμεσα στα έτη 1809 και 1811. Το έργο του άλλωστε αποτέλεσε το βασικό ταξιδιωτικό οδηγό των επόμενων ταξιδιωτών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ο Esprit-Marie Cousinéry, διπλωμάτης, περιέγραψε τις περιπέτειες του στο δίτομο έργο «*Ταξίδι στην Μακεδονία*»⁵³ και ο Alphonse-Marie-Louis de Prat de Lamartine ακολουθώντας τη διαδρομή Κωνσταντινούπολη-Βελιγράδι, επισκέφτηκε το καλοκαίρι του 1832 διάφορες βαλκανικές πόλεις (Ανδριανούπολη, Σόφια, Νίσα, Πλόβδιβ).⁵⁴ Λίγα χρόνια αργότερα, ο Jérôme Adolphe Blanqui, οικονομολόγος, ξεκίνησε την περιήγηση του στα Βαλκάνια (Αύγουστος 1841) συμμετέχοντας σε μια

⁵¹ Hobsbawm, Eric, *Η Εποχή των Επαναστάσεων (1789-1848)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Τραπέζης, Αθήνα 2000, σελ. 49

⁵² Chateaubriand, François-René, *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary*, Van Winkle and Wiley, Νέα Υόρκη 1814

⁵³ Cousinéry, E.M., *Voyage Dans La Macedoine*, Imprimerie Royale, Παρίσι 1831

⁵⁴ Lamartine, Alphonse-Marie-Louis, *Voyage en Orient, Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages, (1832-1833)*, Bruxelles, Wahlen, 1836

αποστολή της γαλλικής κυβέρνησης. Το «*Ταξίδι στην Βουλγαρία*» περιλάμβανε επισκέψεις στο Βελιγράδι, το Βιδίνι, τη Νίσα και τη Σόφια.⁵⁵

Τα Βαλκάνια ως ταξιδιωτικός προορισμός δεν αποτέλεσαν αποκλειστικό προνόμιο των αντρών. Ήδη από τον 18^ο αιώνα η Lady Mary Wortley Montagu και η Elizabeth Craven περιηγήθηκαν στη βαλκανική χερσόνησο. Κι επειδή τα ταξίδια, κατά τη ρήση του Alain de Botton, λειτουργούν ως «μαμές της σκέψης», η βιωματική εμπειρία ενθάρρυνε τη γραπτή αποτύπωση τους.⁵⁶ Οι επιστολές της Montagu δημοσιεύτηκαν ένα χρόνο μετά το θάνατό της, σε μια πειραματική έκδοση με τίτλο *Οι επιστολές της τουρκικής αντιπροσωπείας* (The Turkish Embassy Letters) το 1763, ενώ η Elizabeth Craven κυκλοφόρησε τις δικές της το 1789 στο *Ταξίδι από την Κριμαία ως την Κωνσταντινούπολη*.⁵⁷ Το ενδιαφέρον των γυναικών για τα Βαλκάνια έγινε εντονότερο κατά τον 19^ο αιώνα και οι δημοσιεύσεις ταξιδιωτικών εμπειριών πολλαπλασιάστηκαν. Η Miss Irby ταξίδεψε για πρώτη φορά το 1859 και αρθρογράφησε σε διάφορα περιοδικά (Victorian Magazine, Contemporary Review, κ.α.) αποτυπώνοντας τις εντυπώσεις της. Μαζί με την Georgina Muir Mackenzie κατέγραψαν τις εμπειρίες τους στα βιβλία *Ταξίδια στις Σλαβονικές επαρχίες της ευρωπαϊκής Τουρκίας, Διασχίζοντας τα Καρπάθια, Χριστούγεννα στο Μαυροβούνιο*.⁵⁸ Η Emily Beaufort επισκέφτηκε τη σημερινή Αλβανία και την Ήπειρο και η Mary Adelaide Walker περιηγήθηκε *Διαμέσου της Μακεδονίας στα Αλβανικά εδάφη*.⁵⁹ Το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα βρίθει από ακόμη περισσότερα έργα γυναικών που επισκέπτονται τα Βαλκάνια. Κείμενα ιστορικά, ανθρωπολογικά, λογοτεχνικά, εθνολογικά κ.α., εκδίδονται και επανεκδίδονται φανερώνοντας την απήχηση τους στο αναγνωστικό κοινό. Η Edith Durham πραγματοποίησε το ταξίδι της στην Σερβία και το Μαυροβούνιο τον Απρίλιο του 1900, ενώ το 1909 αποφάσισε να μελετήσει τη ζωή των απομακρυσμένων ορεινών χωριών της Αλβανίας.⁶⁰ Πολλές ακόμη περιηγήτριες,

⁵⁵ Blanqui, Jérôme Adolphe, *Voyage en Bulgarie*, W. Coquebert, Παρίσι 1843

⁵⁶ Adras, Carmen, «Romania in British Travel Literature, Discursive Geography and Strategies for Liminal Space», *Echinox Notebooks* τόμος 5, 2003, σελ. 104

⁵⁷ Montagu, Mary-Wortley, *Turkish Embassy Letters*, T. Beckett και P.A. De Hondt, Λονδίνο 1763 και Craven, Elizabeth, *A Journey through the Crimea to Constantinople*, G.G.J. and J. Robinson, Λονδίνο 1789

⁵⁸ Miss Irby, Muir Mackenzie, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Daldy, IIsbister, Λονδίνο 1867, *Across the Carpathians*, Macmillan, Λονδίνο 1862, *Christmas in Montenegro*, Macmillan, Λονδίνο 1862

⁵⁹ Walker, Mary Adelaide, *Through Macedonia to the Albanian Lands*, Chapman, Λονδίνο 1864

⁶⁰ Durham, Edith, *Through the lands of Serb*, E. Arnold, Λονδίνο 1904 και *High Albania*, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Λονδίνο 1910

όπως η Olivia Manning, η Luisa Rayner και η Emily Greene Balch, ακολούθησαν το δρόμο προς τα Βαλκάνια και γνωστοποίησαν τις περιπέτειες τους.⁶¹

Εντούτοις, το ταξίδι κατά τον 19^ο αιώνα δεν αποτελεί μια απενοχοποιημένη επιλογή, δεδομένου ότι διάφοροι ανασταλτικοί παράγοντες λειτουργούσαν πολλές φορές ως τροχοπέδη της ταξιδιωτικής επιθυμίας των γυναικών. Οι πατριαρχικές δομές των εκβιομηχανισμένων κρατών της αποικιοκρατικής περιόδου είναι δηλωτικές των αντικειμενικών δυσκολιών που αντιμετώπιζαν τα γυναικεία υποκείμενα ως προς την επιτέλεση του ταξιδιού. Η γυναικεία υπόσταση συνδεδεμένη άμεσα με την οικιακότητα, έκανε τη διάρρηξη των στεγανών μία σύνθετη διαδικασία.⁶² Οι καθεστηκείς ιδεολογίες, πάντοτε ενσωματωμένες στις έμφυλες σχέσεις, διέπλαθαν νοοτροπίες και λειτουργούσαν ως καταπιεστικοί μηχανισμοί εξουσίας. Κατά τον 19^ο αιώνα, οι περισσότερες γυναίκες καταπίεζαν τον προσωπικό τους ενθουσιασμό ως λόγο για την πραγματοποίηση του ταξιδιού και πρόβαλαν άλλες κοινωνικά αποδεκτές δικαιολογίες. Με αυτό τον τρόπο προστατεύονταν από τη δεινή θέση του αρνητικού σχολιασμού, δεδομένου ότι «το μοναχικό ταξίδι με αφετηρία την πνευματική και αισθητική περιέργεια αποτελούσε αντρικό δικαίωμα».⁶³ Η Δήμητρα Βακά αναφέρει:

*...είχα το φόβο πως την τελευταία στιγμή κάποιος από τους άντρες θα δυσανασχετούσε και θα έλεγε πως αυτό το ταξίδι δεν είναι για κοπέλες.*⁶⁴

Οι γυναίκες ταξιδιώτισσες επομένως έπρεπε να διαβούν όχι μόνο τα φυσικά σύνορα των τόπων προορισμού, αλλά κυρίως τα σύνορα των περιορισμών που επέβαλλαν η κουλτούρα και το φύλο τους.

Οι γυναίκες που ταξιδεύουν στα Βαλκάνια δεν συγκροτούν μία ομοιογενή ομάδα. Ακόμη και στην περίπτωση που η εθνική καταγωγή, η ταξική και η πολιτισμική προέλευση τυχαίνει να είναι όμοιες, διαφέρουν πολλά άλλα πράγματα. Για παράδειγμα ο σκοπός του ταξιδιού, ο τρόπος και το χωροχρόνος πραγμάτωσης του αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για τη σύσταση μιας ετερογενούς ομάδας, για τη γένεση πολλών διαφορετικών «φωνών». Γι' αυτό η αξίωση της φεμινιστικής

⁶¹ Περισσότερα στο βιβλιογραφικό οδηγό που συγκεντρώνει κείμενα γυναικών περιηγητριών στα Βαλκάνια στο Allcock, John, Young, Antonia, *Black Lambs and Grey Falcon: Women travelling in the Balkans*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 241-256

⁶² Εδώ εννοούνται οι λευκές γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων κι όχι αυτές των κατώτερων τάξεων που ούτως ή άλλως δραστηριοποιούνταν έξω από τον οικιακό χώρο.

⁶³ Russell, Penny, «*The Allure of the Nile: Jane Franklin's Voyage to the Second Cataract (1835)*», *Gender and History*, τόμος 9, Αύγουστος 1997, 226

⁶⁴ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 15

κριτικής πως όλα τα γυναικεία ταξιδιωτικά κείμενα ενσαρκώνουν τη διαφορετική οπτική σε σχέση με αυτά των αντρών, είναι ξεπερασμένη. Η διαφορετικότητα του λόγου υφίσταται ανάμεσα στις ίδιες τις περιηγήτριες. Δεν μπορούμε επομένως να μιλάμε για ενιαίο λόγο και σαφώς είναι αδόκιμο να κάνουμε γενικεύσεις, γιατί ο τρόπος που η κάθε γυναίκα αποτυπώνει στο χαρτί τις εμπειρίες της, αντιλαμβάνεται τα ερεθίσματα γύρω της και ερμηνεύει τις πολιτισμικές της καταβολές είναι πάντα διαφορετικός. Μπορούμε μόνο να επισημάνουμε κάποια κοινά σημεία. Η Edith Durham και η Rebecca West για παράδειγμα παρόλο που έχουν κοινή καταγωγή, αναπτύσσουν έναν τελείως διαφορετικό λόγο για τους Σέρβους. Η πρώτη καταβάλλεται από έντονα αντισερβικά αισθήματα και υπερασπίζεται τις θέσεις των Αλβανών, ενώ η δεύτερη δηλώνει την πλήρη υποστήριξή της στο σερβικό έθνος.

Διαπιστώνουμε ότι παρά τις όποιες πολιτισμικές, κοινωνικές, ιδεολογικές ή άλλες διαφορές ο ταξιδιωτικός προορισμός είναι κοινός. Οι λόγοι που συνενώνουν αυτή την ετερόκλητη ομάδα γυναικών στα Βαλκάνια δεν είναι σίγουρα απλά και μόνο λόγοι αναψυχής, δεδομένου ότι το ταξίδι στα Βαλκάνια ενείχε πολλούς κινδύνους. Η βαλκανική χερσόνησος στα τέλη του 19^{ου} και έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ταλανίζεται από αιματηρές συγκρούσεις. Είναι η περίοδος που αρχίζουν να αναπτύσσονται οι εθνικιστικές ιδεολογίες και να διαμορφώνονται οι εθνικές συνειδήσεις. Η ύπαρξη ξεχωριστών ταυτοτήτων στα όρια της παρακμάζουσας Οθωμανικής και Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, με κύριο διαφοροποιητικό στοιχείο τη γλώσσα, οδήγησε στη διαδοχική δημιουργία ανεξάρτητων εθνικών κρατών (Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία, Ρουμανία και Μαυροβούνιο). Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα η κατάσταση εξακολουθεί να είναι έκρυθμη εξαιτίας της διαφωνίας για τη μοιρασιά των εδαφών. Το ξέσπασμα των βαλκανικών πολέμων, απότοκος των κοινών εδαφικών και πληθυσμιακών διεκδικήσεων ανάμεσα στα όμορα κράτη, καθιστούν την περιοχή επικίνδυνη για τους ταξιδιώτες. Αλλά και αργότερα στις παρυφές του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου το ιστορικό πλαίσιο δεν ευνοεί. Γι' αυτό το λόγο, η πραγμάτωση του βαλκανικού ταξιδιού πρόσθετε γόητρο στις περιηγήτριες και επιβεβαίωνε τη δυναμικότητα και τη σωματική αντοχή των γυναικών. Η Ethel Smyth σημειώνει:

Το διασκεδάσαμε που τα καταφέραμε να βγούμε νικήτριες από τούτες τις δυσκολίες της εκδρομής μας, σχεδόν μόνες και σε πείσμα των διάφορων κυριών και της αγαπημένης τους λέξης 'αδύνατον'.⁶⁵

Η ερμηνεία του ενδιαφέροντος των γυναικών για τα Βαλκάνια είναι πολυδιάστατη και κανένα απλουστευτικό σχήμα δεν δύναται να απαντήσει. Το σίγουρο είναι πως οι βαλκανικοί εθνικισμοί αναδιαμόρφωσαν τον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης. Η Δύση άρχισε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα να ανακαλύπτει το απομακρυσμένο άκρο της ευρωπαϊκής ηπείρου, ξεχασμένο για χρόνια κάτω από το σκήπτρο της οθωμανικής και αυστροουγγρικής εξουσίας. Οι εθνικές περιπέτειες των Σλάβων και των Ελλήνων προκάλεσαν το ενδιαφέρον της. Ο ρομαντικός εθνικισμός μεταφράστηκε στο κίνημα του φιλοσλαβισμού και του φιλελληνισμού, απτή απόδειξη της θετικά διακείμενης ευρωπαϊκής κοινής γνώμης στους αγώνες της χριστιανοσύνης εναντίον του Ισλάμ. Όπως σημειώνει η Έλλη Σκοπετέα:

Οι «μικροί λαοί» είναι μια ιδιότυπη «περιθωριακή» μόδα στις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου, όταν σε παγκόσμια κλίμακα, το μέλλον και ο ίδιος ο λόγος ύπαρξης τους έδειχναν να διακυβεύονται και οι φυλετικές ιδεολογίες βρίσκονταν σε πλήρη ακμή. Ο συνωστισμός πολλών μικρών ανυπεράσπιστων λαών στα Βαλκάνια αρκούσε από μόνος του να προκαλέσει αισθήματα συμπάθειας, που τα αναζωπύρωναν οι απροκάλυπτες βλέψεις των «μεγάλων εθνών» (ο «ρωσικός» και ο «γερμανικός κίνδυνος») και οι υπερβολές των μεγάλων εντόπιων παθών.⁶⁶

Βέβαια το ταξίδι στην Ελλάδα συνδεόταν με έναν ακόμη πιο συγκεκριμένο λόγο, την κληρονομιά της Ελλάδας των κλασικών χρόνων, όπου οι Ευρωπαίοι αναζητούσαν τις ρίζες τους. Σημαντική επίσης ήταν η συμβολή της εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα ολοένα και περισσότερες γυναίκες να αποκτήσουν πρόσβαση στη μόρφωση. Στο πλαίσιο της καταπολέμησης του αναλφαβητισμού, προωθήθηκε κατά το 19^ο αιώνα η διδασκαλία ανάγνωσης και γραφής. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της γυναικείας παρουσίας στις Επιστημονικές Εταιρείες και την ενθάρρυνση ταξιδιών για την εξυπηρέτηση επιστημονικών σκοπών.⁶⁷

Ο συγγραφέας ενός άρθρου στο περιοδικό Graphic το 1912 προσπαθώντας να δικαιολογήσει την έλξη που ασκούν στο γυναικείο πληθυσμό σημειώνει:

⁶⁵ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 342

⁶⁶ Σκοπετέα, Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992, σελ. 74

⁶⁷ Λαλαγιάννη, Βασιλική, *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Ροές, Αθήνα 2007, σελ. 31-34

Δεν είναι η έλξη που χρησιμοποιούν ως αιτία οι μορφωμένοι άνθρωποι... Τα Βαλκάνια είναι η πύλη προς την Ανατολή, μια βιαστική ματιά στην μαραζωμένη γη... κατά τα τρία τέταρτα φυσική κατά το ένα τέταρτο μυστηριακή, στην ολότητα της αισθησιακή ... η Ανατολή έλκει τις γυναίκες γιατί είναι στο βασικό της πυρήνα θηλυκή, έτσι όπως η Δύση είναι αντρική.⁶⁸

Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, τα Βαλκάνια συνδύαζαν στοιχεία που ήταν συνδεδεμένα με τη θηλυκότητα, γεγονός που συνεπάγεται ότι τα έκαναν προσβάσιμα στις γυναίκες περιηγήτριες. Μια τέτοια εξήγηση όμως υποβαθμίζει τη γυναικεία παρουσία σε χώρες της Μέσης Ανατολής και παράλληλα, αποκρύπτει τις δυσκολίες και τους κινδύνους του ταξιδιού στα Βαλκάνια που διατυπώθηκαν παραπάνω.

Σίγουρα, ένας σημαντικός λόγος ήταν η διαφορετική ποιότητα ζωής που βίωναν οι γυναίκες ως ταξιδεύτριες του βαλκανικού χώρου, καθώς ξέφευγαν από τις νόρμες που επέβαλλε η «γυναικεία φύση» τους. Οι γυναίκες περιηγήτριες απεκδύονταν τις κοινωνικές συμβάσεις των εστιών τους, είχαν την ελευθερία να συμμετέχουν σε όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, να συναναστρέφονται με ανθρώπους διαφορετικής κουλτούρας και να διαθέτουν πολιτική επιρροή, χωρίς να δεσμεύονται από τις περιοριστικές δικλίδες της χώρας τους. Οι περισσότερες ενεπλάκησαν σε πλήθος πολιτικών συζητήσεων κατά την περιήγησή τους, γεγονός ενδεικτικό του σεβασμού που απολάμβαναν ως σκεπτόμενα άτομα. Οι γνώσεις τους και το μορφωτικό τους επίπεδο αποκτούσαν αξία στις βαλκανικές χώρες. Η Δήμητρα Βακά μιλάει για τον θαυμασμό που προκάλεσε στους Σέρβους συνδαιτυμόνες της, εξαιτίας των γνώσεων της και συμπληρώνει ότι «θεωρούσαν τη μόρφωση πολύ σημαντική με τον ίδιο τρόπο που τη θεωρούν οι Αμερικάνοι, και την έβλεπαν ως το μεγαλύτερο δείγμα πολιτισμού».⁶⁹ Παράλληλα, ανοιγόταν μπροστά τους ένας κόσμος καινούργιων εμπειριών και βιωμάτων. Η Carla Serena αναφέρει:

Πριν από τα ταξίδια μου οι γνώσεις μου περιορίζονταν σε εκείνες των κυριών του κόσμου που βγαίνουν σπάνια από τον συνηθισμένο κύκλο τους. Έκτοτε, μνημένη σε μια νέα ζωή, βλέποντας τα πράγματα από κοντά, τα πάντα διέγειραν το ενδιαφέρον μου.⁷⁰

Το ταξίδι επομένως ήταν πάνω από όλα μια πράξη απελευθέρωσης της γυναικείας υπόστασης.

⁶⁸ Allcock, John, Young, Antonia, *Black Lambs and Grey Falcon: Women travelling in the Balkans*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 22

⁶⁹ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 76

⁷⁰ Serena, Carla, *Hommes et choses en Perse*, υποσημείωση στο Λαλαγιάννη, Βασιλική, *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Ροές, Αθήνα 2007, σελ.42

Κεφάλαιο Δεύτερο

Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1883-1932)

2.1. Γνωρίζοντας τις περιηγήτριες

Το παρόν κεφάλαιο θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσης κείμενα Βρετανίδων με ταξιδιωτικό προορισμό την Ελλάδα και χρονικό πλαίσιο που εκτείνεται από το 1883 μέχρι το 1932. Πρόκειται για μια ετερόκλητη ομάδα περιηγητριών που περιλαμβάνει συγγραφείς, ακαδημαϊκούς και καλλιτέχνες. Η ταξική προέλευση, όπως επιβεβαιώνεται μέσα από τα βιογραφικά στοιχεία των περισσότερων, ποικίλει, αν και ως επί το πλείστον προέρχονταν από τις μεσαίες και τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις. Η αριστοκρατική ή αστική καταγωγή τους μάλιστα εξασφάλιζε τις ομαλές συνθήκες πραγμάτωσης του ταξιδιού τους (οικονομική δυνατότητα για πληρωμή καταλύματος και μετακίνησης, επαφή με ανθρώπους των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων). Κάποιες από τις περιηγήτριες αυτού του κεφαλαίου ταξίδεψαν συνοδευόμενες από άντρες και κάποιες άλλες, περισσότερο τολμηρές, επέλεξαν το μοναχικό ταξίδι. Κρίνεται σημαντικό να γνωρίσουμε κάποιες πληροφορίες για τη ζωή των περιηγητριών και το χρόνο πραγματοποίησης του ταξιδιού στα Βαλκάνια.

Η Agnes Smith Lewis γεννήθηκε το 1843. Η μητέρα της πέθανε σχεδόν αμέσως και ο πατέρας της, John Smith, λίγα χρόνια αργότερα το 1866. Η πρώτη εκπαίδευση της προήλθε από τη γκουβερνάντα της, για να φοιτήσει αργότερα σε σχολείο στη Σκωτία και να ολοκληρώσει τις σπουδές της οικότροφη σε αγγλικό σχολείο. Η άνετη οικονομική κατάσταση της οικογένειας της, της επέτρεψε το 1868 να πραγματοποιήσει το γύρο της Ευρώπης με πλοίο, φθάνοντας μέχρι την Κωνσταντινούπολη, την Κύπρο, την Αίγυπτο, τους Άγιους Τόπους και την Ελλάδα, ενώ κατά την επιστροφή της πέρασε από τη Βενετία και το Παρίσι. Η συγγραφική δραστηριότητα της Agnes Smith υπήρξε ιδιαιτέρως πλούσια. Έγραψε αρκετά βιβλία, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται και μυθιστορήματα καθώς και δύο περιηγητικές αφηγήσεις, βασισμένες στον πρώτο αυτό γύρο της Μέσης Ανατολής και στα ταξίδια που τον ακολούθησαν. Το ταξίδι στη Ελλάδα πραγματοποιήθηκε το 1883 και δημοσιεύτηκε ένα χρόνο αργότερα με τίτλο *Glimpses of Greek life and scenery* (1884) (Ματιές στη ζωή και το τοπίο της Ελλάδας). Σημαντικό επίσης έργο της είναι

το *Through Cyprus* (1887) (Οδοιπορικό στην Κύπρο). Τόσο η ίδια όσο και η δίδυμη αδερφή της, Margaret, έτυχαν διεθνούς αναγνώρισης. Ο έγγαμος βίος οδήγησε στη μόνιμη εγκατάσταση της στο Cambridge (1890), όπου ο σύζυγος της, Samuel Lewis, κατείχε ακαδημαϊκή θέση. Εκεί έζησε και μετά τον θάνατο του συζύγου της, ως το τέλος της ζωής της το 1926, έξι χρόνια μετά το θάνατο της αδερφής της.⁷¹

Η Isabel Armstrong ταξίδεψε μαζί με τη φίλη της Edith Pain το 1892. Η ανακοίνωση της πρόθεσης τους να επισκεφτούν την Ελλάδα προκάλεσε την ανησυχία του κοινωνικού τους περίγυρου. Στο προλογικό σημείωμα του βιβλίου της *Δύο περιπλανώμενες Αγγλίδες στην Ελλάδα* (Two Roving Englishwomen in Greece) αναφέρεται στις ανησυχίες που προκάλεσε η επιλογή τους σχετικά με τους κινδύνους ενός τέτοιου ταξιδιού, δεδομένου ότι ήταν ασυνόδευτες.⁷² Κατά την περιήγησή τους επισκέφθηκαν τα πιο γνωστά αξιοθέατα, απαραίτητοι σταθμοί όλων των περιηγητών, δηλαδή την Αττική, την Πελοπόννησο, αλλά και κάποια λιγότερο δημοφιλή και περισσότερο δυσπρόσιτα, όπως τα Μετέωρα.

Η Virginia Woolf (Adeline Virginia Stephen), αναγνωρισμένη συγγραφέας του 20^{ου} αιώνα, γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1882. Η μητέρα της, Julia Prinsep Jackson, καταγόταν από την Ινδία και ο πατέρας της, Leslie Stephen, σημαντικός συγγραφέας και κριτικός, φρόντισαν προσωπικά για τη μόρφωση της κόρης τους. Μεγάλωσε σε μια πολυπληθή οικογένεια, καθώς και οι δύο της γονείς είχαν παιδιά από προηγούμενους γάμους. Ο απρόσμενος θάνατος της μητέρας της και δύο χρόνια αργότερα της αδερφής της επιφέρανε μια πρώτη σειρά νευρικών κλονισμών. Αργότερα, η ψυχική της κατάσταση επιβαρύνθηκε ακόμη περισσότερο από το θάνατο του πατέρα της (1904), δεδομένου ότι χρειάστηκε να μπει για μικρό χρονικό διάστημα σε κλινική. Σ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, επηρεάστηκε απ' αυτή τη δραστική ταλάντευση διάθεσης. Μετά από τις σπουδές στο London King's College, η Woolf γνωρίστηκε με τους Lytton Strachey, Clive Bell, Saxon Sydney-Turner, Duncan Grant και Leonard Woolf, οι οποίοι αποτέλεσαν τον πυρήνα του διανοητικού κύκλου γνωστού ως *Ομάδα Bloomsbury*. Η Virginia παντρεύτηκε τον Leonard Woolf το 1912. Μαζί ιδρύουν το 1917 τον εκδοτικό οίκο Hothgard, που δημοσίευε έργα μοντερνιστών. *Το Ταξίδι*, το πρώτο της μυθιστόρημα δημοσιεύεται το 1915 και έπειτα ακολουθούν πολλά άλλα σημαντικά έργα. Στην Ελλάδα ταξιδεύει

⁷¹ Holton, David, «Επισκόπηση των Ινστιτούτων και Κέντρων των Νεοελληνικών Σπουδών», Inr/Nhrf Newsletter, τόμος 32, Δεκ2007, 96-99

⁷² Armstrong, Isabel, *Two Roving Englishwomen in Greece*, Sampson Low, Marston and Company, Λονδίνο 1893, σελ. vii

δύο φορές. Η πρώτη φορά είναι το 1906, όπου έρχεται συνοδευμένη από τα τρία της αδέρφια, ενώ η δεύτερη το 1932 μαζί με το σύζυγό της Leonard Woolf, τον ιστορικό τέχνης Roger Fry και την αδερφή του Margery.⁷³

Τέλος, η Ethel Smyth γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1858. Ασχολήθηκε με τη μουσική από μικρή ηλικία και αναδείχθηκε ως μία από τις σημαντικότερες μουσικοσυνθέτριες της εποχής της. Η οικογένεια της αντέδρασε στην επιλογή της να ασχοληθεί με τη μουσική, αλλά τελικά της επιτράπηκε να συνεχίσει τις σπουδές της στο Leipzig. Γνώρισε κάποιους από τους πιο σημαντικούς συνθέτες (Dvorak, Grieg, και Tchaikovsky). Τα έργα της περιλαμβάνουν συμφωνίες, χορωδιακά κομμάτια, μουσική δωματίου και όπερες. Πέρα από τη μουσική της ταυτότητα έντονη ήταν και η φεμινιστική της. Το 1910 η Smyth έγινε μέλος της Κοινωνικής και Πολιτικής Ένωσης γυναικών (WSPU) και αφιερώθηκε για δύο χρόνια στην αγωνιστική δράση. Το 1911 μάλιστα συνέθεσε το τραγούδι της οργάνωσης "The March of the Women" (1911) (Η πορεία των γυναικών).⁷⁴ Στην Ελλάδα ταξιδεύει μαζί με την ανιψιά της Elizabeth Williamson το 1925. Εκδίδει τις ταξιδιωτικές της εντυπώσεις δύο χρόνια αργότερα με τον τίτλο *A three legged tour in Greece* (Στην Ελλάδα με τρία πόδια).⁷⁵

Οι τέσσερις Βρετανίδες ταξιδεύουν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές και είναι μέτοχοι διαφορετικών βιωμάτων, εμπειριών και ιδεολογιών. Σκοπός του κεφαλαίου δεν αποτελεί η υποβάθμιση του ρόλου της υποκειμενικότητας και η κατηγοριοποίηση των περιηγητριών. Αντιθέτως, γίνεται προσπάθεια να διαπιστωθεί αν ο λόγος τους για την Ελλάδα παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το βαλκανισμό, όπως αυτός νοείται σήμερα, ή αν συνθέτει ένα διαφοροποιημένο λόγο, άμεσα εξαρτημένο από τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του αρχαιοελληνικού ταξιδιού.

2.2. Αναπαραστάσεις της Ελλάδας: Η οπτική των Βρετανίδων

Η βαθμιαία και αθόρυβη ανάδειξη της Ελλάδας σε τόπο καταγωγής του πολιτισμού, που στον σύγχρονο κόσμο ενσαρκώνει η Ευρώπη, και σε καθρέφτη στον οποίο η

⁷³ Πηγή: Wikipedia

⁷⁴ Πηγή: Wikipedia

⁷⁵ Smyth, Ethel, *A Three Legged tour in Greece (March 24- May 4 1925)*, William Heinemann, Λονδίνο 1927

*Ευρώπη διακρίνει το δικό της πρόσωπο είναι έργο του 18^{ου} αιώνα και έργο που δεν ανήκει προνομιακά σε καμία «εθνική παράδοση».*⁷⁶

Πράγματι, η αέναη κινητικότητα των περιηγητών στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18^ο αιώνα εκκινείται από την κοινώς αποδεκτή αντίληψη πως η αρχαία Ελλάδα αποτελεί τη γενέτειρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Συγκυριακά βέβαια συνδέεται με τη κατοχή της Ιταλίας από τον Ναπολέοντα και την αναζήτηση ενός νέου περάσματος προς την Ανατολή. Ουσιαστικά όμως, το ταξίδι στον ελλαδικό χώρο αποτελεί το επιστέγασμα του ρεύματος του κλασικισμού που επανήλθε στο προσκήνιο εκείνη την περίοδο και αποτέλεσε το κυρίαρχο ιδεολογικό και αισθητικό πρότυπο. Αναπόφευκτα, η κλασικιστική τάση για μίμηση της αρχαιότητας και η αρχαία δόξα της Αθήνας, θεμέλιος λίθος της ευρωπαϊκότητας, επέφερε την αναθέρμανση των δεσμών της δυτικής Ευρώπης με την Ελλάδα. Σύμφωνα με τη Mary Louise Pratt, η Ευρώπη κατάφερε τον 18^ο αιώνα να πραγματώσει ένα διττό σκοπό: από τη μία πλευρά, να εξασφαλίσει το ρόλο της ως κέντρο του πολιτισμού και από την άλλη, να διεκδικήσει την κληρονομιά της Μεσογείου ως δική της.⁷⁷

Η διασπορά των κλασικών ιδεών και η διαδικασία αναζήτησης των ευρωπαϊκών καταβολών στην ελληνική ενδοχώρα συνεχίστηκε κατά τον 19^ο αιώνα, με την ειδοποιό διαφορά όμως πως τα ηθικοπλαστικά νοήματα, ενσωματωμένα στην αναπαράσταση του αρχαίου ελληνικού κόσμου κατά την διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, αντικαταστάθηκαν σταδιακά από την εκτίμηση των αισθητικών και μόνο αξιών.⁷⁸ Οι περισσότεροι άλλωστε περιηγητές αυτής της περιόδου ήταν «ανυπόμονοι συλλέκτες» αρχαιοτήτων, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Φανή-Μαρία Τσιγκάκου. Η Χριστιάνα Λυτ, η οποία έζησε στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1850, παραδέχεται:

*Μας έχει πιάσει τώρα μια ζυλομανία και έχουμε αρχίσει να κάνουμε συλλογή απ' όλων των ειδών τα ξύλα που βρίσκονται στην Ελλάδα. Μαζεύουμε ακόμα διάφορα είδη μαρμάρων, αρχαία αγγεία, νομίσματα και εργόχειρα.*⁷⁹

Η αλήθεια είναι ότι μέχρι τη στιγμή της σύστασης της Αρχαιολογικής εταιρείας το 1837, η χαλαρότητα των οθωμανικών αρχών επέτρεψε πολλές φορές την

⁷⁶ Γιακωβάκη, Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας*, Εστία, Αθήνα 2006, σελ. 180

⁷⁷ Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes: Studies in Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992, σελ. 10

⁷⁸ Tsigakou, Fani-Maria, *The Rediscovery of Greece*, Caratzas Brothers, Νέα Υόρκη 1981, σελ. 21

⁷⁹ Λυτ, Χριστιάνα, *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα*, Ερμής, Αθήνα 1988, σελ. 106

παράνομη οικειοποίηση και εξαγωγή αρχαιοτήτων από τους περιηγητές.⁸⁰ Άλλωστε με το πρόσχημα της «προστασίας» της πολιτιστικής κληρονομιάς σημαντικά έργα τέχνης, όπως τα Ελγίνεια Μάρμαρα και η Αφροδίτη της Μήλου, μεταφέρθηκαν στην Αγγλία και το Παρίσι αντίστοιχα. Τα κλοπιμαία δεν είχαν μόνο αρχαιολογική αξία, αλλά και αισθητική. Πολλά από αυτά εμπλούτισαν συλλογές αντικειμένων τέχνης και άλλα εκτέθηκαν σε μουσεία. Παράλληλα, η κατοχή αυτών των αντικειμένων απέκτησε έντονα συμβολική διάσταση. Η χώρα υποδοχής αποδεικνυε το ενδιαφέρον της για την καλλιέργεια της αισθητικής παιδείας και αναβάθμιζε το διεθνές γόητρο της.

Οι βρετανίδες περιηγήτριες που επισκέπτονται την Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα διακατέχονται από την έντονη επιθυμία να επισκεφτούν τους αρχαιολογικούς χώρους και να περπατήσουν στους τόπους των κλασικών χρόνων. «Δεν είναι οι άνθρωποι αυτό που λαχταράμε, είναι ο τόπος» αναφέρει η Virginia Woolf στο *Πρώτο Ελληνικό Ταξίδι*.⁸¹ Το αρχαιοελληνικό παρελθόν στοιχειώνει το νεοελληνικό παρόν και η αίσθηση της ιερότητας του χώρου είναι διάχυτη μέσα στα κείμενα τους. Οι ταξιδιώτισσες γνωρίζουν πως ο πραγματικός πλούτος της ελληνικής γης βρίσκεται ακριβώς κάτω από την επιφάνεια της, στο χώμα που πατούν. Πολλές φορές άλλωστε γίνεται εμφανής η εμμονή τους για την ανακάλυψη και την περιγραφή των ερειπίων. Τα κείμενα τους βρίθουν από λεπτομερείς και εκτενείς αναφορές για την αρχαία Ολυμπία, την Ακρόπολη και τους Δελφούς. Η Ethel Smyth γράφει σε κάποιο σημείο ότι νιώθει ανάξια να περιγράψει τα αρχαιολογικά αξιοθέατα της Αθήνας, θεωρώντας πως κάτι τέτοιο αξίζει να επιχειρείται από κάποιον «που είναι ταυτόχρονα ιστορικός, μελετητής των κλασικών και ποιητής», ώστε να μπορεί να αποδώσει το μεγαλείο του τόπου και των τοπίων.⁸²

Η άφιξη στην Ελλάδα συνοδεύεται από μια αίσθηση οικειότητας. «Σχεδόν νιώθουμε ότι βρισκόμαστε στο σπίτι μας», παρατηρεί η Agnes Smith κατά την περιήγησή της τη δεκαετία του 1870.⁸³ Με τον ίδιο τρόπο νιώθει σχεδόν δεκαπέντε χρόνια αργότερα όταν οι συγκυρίες την οδηγούν ξανά στην Ελλάδα:

⁸⁰ Ο Georg-Christian Grophious (1776-1850), ο Louis-Francois-Sebastien-Fouvel (1753-1838) και ο Λόρδος Elgin (1766-1841) είναι μερικοί από τους αρχαιοκάπηλους.

⁸¹ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 285

⁸² Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 343

⁸³ Smith, Agnes, *Eastern Pilgrims*, Hurst and Blackett, Λονδίνο 1870, σελ.319

*Τα φώτα του Πειραιά έλαμπαν γύρω μας και μας πλημμύρισε η ανάμνηση του Θεμιστοκλή...Εμείς είμαστε οι σύγχρονοι αντιπρόσωποι των Αθηναίων. Τρέφουμε την ίδια παθιασμένη αγάπη για την ελευθερία και έχουμε κληρονομήσει μια ναυτική αυτοκρατορία.*⁸⁴

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν προκαλούν εντύπωση. Οι περιηγήτριες γνώριζαν την ελληνική ιστορία και ιστοριογραφία και το μεγαλύτερο ποσοστό μιλούσε αρχαία ελληνικά. Είχαν έρθει σε επαφή με κάθε είδους αναγνώσματα, όπως τα έργα του Ομήρου και του Πλάτωνα, με τις αρχαίες τραγωδίες και την ελληνική μυθολογία. Εκτός όμως από την επαφή τους με τις πρωτογενείς πηγές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, ήξεραν αρκετά πράγματα και για την τοπογραφία του ελληνικού χώρου μέσα από τους ταξιδιωτικούς οδηγούς της εποχής, του John Murray και του Karl Baedeker, από την περιήγηση του λόρδου Βύρωνα και άλλων μεταγενέστερων περιηγητών.⁸⁵ Η Isabel Armstrong αναφέρει:

*Δε σκοπεύω να περιγράψω την Αθήνα, γιατί τη σημερινή Αθήνα μπορεί να τη βρει κανείς στον Μάρεβ και στον Μπέντεκερ, ενώ για την παλιά θα συνιστούσα στον σπουδαστή να διαβάσει την Αττική του Πausanias...*⁸⁶

Η οικειοποίηση του ελληνικού παρελθόντος αποτελεί κοινό τόπο μέσα στα κείμενα τους. «Οι κάτοικοι της Αθήνας δεν είναι περισσότερο Αθηναίοι απ' όσο εγώ. Δεν καταλαβαίνουν τα ελληνικά της εποχής του Περικλή όταν εγώ τα μιλάω», παρατηρεί η Virginia Woolf.⁸⁷ Σύμφωνα με την Άρτεμις Λεοντή, οι περιγραφές του 19^{ου} αιώνα τείνουν να αποσιωπούν τους εθνικούς δεσμούς μεγάλων ιστορικών μνημείων της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα της Ακρόπολης, καθώς θεωρείται πολιτιστικό σύμβολο όλων των ευρωπαϊκών κοινωνιών:

Οι περιηγητές θεωρούσαν ότι η Ακρόπολη προηγείται λογικά και ιστορικά της δημιουργίας της δικής τους κοινωνίας, ήταν δηλαδή η χαμένη αρχή μιας χαμένης κληρονομιάς. Συχνά, στη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου των ταξιδιών, επανειλημμένα επιβεβαίωσαν, λιγότερο ή περισσότερο, και πολλές φορές μετά από

⁸⁴ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ 144

⁸⁵ Murray, John, *A hand book for Travellers*, John Murray Publishers, Λονδίνο 1840 και Baedeker, Karl, *Greece: Handbook for Travellers*, Leipzig K. Baedeker, 1889

⁸⁶ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 226

⁸⁷ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 269

εξονυχιστική έρευνα, μια θεμελιώδη ομοιότητα ανάμεσα στην Ακρόπολη και της ευρωπαϊκές πατρίδες τους.⁸⁸

Επιμένουν, λοιπόν να αναζητούν τα τοπία που περιέγραψαν οι προηγούμενοι ταξιδιώτες. Γι' αυτό το λόγο όταν κάτι τέτοιο δε συμβαίνει προκαλείται το αίσθημα της δυσαρέσκειας και του ανικανοποίητου:

Σε όλο αυτό το τμήμα της περιήγησής μας, μολονότι βέβαια, όπως λέει ο Βύρων, πατούσαμε «σε χώμα στοιχειωμένο κι ιερό», δεν είχαμε δει κανένα μνημείο της κλασσικής περιόδου.⁸⁹

Επομένως, η πρώτη χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου είχε επιτευχθεί σε νοητικό επίπεδο, πριν από την πραγμάτωση του ταξιδιού. Οι φανταστικές εικόνες, είτε θετικές είτε αρνητικές, είτε εξιδανικευμένες είτε μη, δημιούργησαν στις περιηγήτριες συγκεκριμένες προσδοκίες, κάποιες από τις οποίες εκπληρώθηκαν μέσα από το ταξίδι τους, ενώ κάποιες άλλες όχι. Η μεγαλύτερη αντίφαση με την οποία ήρθαν αντιμέτωπες ήταν η νεοελληνική πραγματικότητα, η οποία ήταν εντελώς ασύμβατη με την εικόνα της κλασσικής Ελλάδας, χρόνια καλλιεργημένη μέσα στο μυαλό τους ως κοιτίδα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η Virginia Woolf αναφέρει:

Για άλλη μια φορά ο αρχαίος Έλληνας πήρε το καλύτερο, εμείς είμαστε πολύ καθυστερημένοι οδοιπόροι: τα ιερά έχουν γκρεμιστεί και τα μαντεία είναι βουβά. Στην Ελλάδα έχεις πολύ συχνά την αίσθηση πως η φαντασμογορία έχει περάσει προ πολλού και πως, καθώς έφτασες αργά, ελάχιστη σημασία έχει τι σκέφτεσαι ή τι νιώθεις. Η σύγχρονη Ελλάδα είναι τόσο αδύναμη και εύθραυστη που θρυμματίζεται τελείως όταν έρχεται αντιμέτωπη και με το πιο ακατέργαστο θραύσμα της παλιάς... Και πάλι όμως λίγα είναι τα δικά της στοιχεία και αν το επιλέξεις μπορείς να δεις ακριβώς αυτό που έβλεπαν οι Έλληνες του 5^{ου} αιώνα.⁹⁰

Οι περιηγήτριες διακατέχονται από την αίσθηση της αργοπορημένης άφιξης. Βασικός στόχος του ταξιδιού τους είναι η περισυλλογή των εναπομεινάντων θραυσμάτων της αρχαίας Ελλάδας. Η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα παρουσιάζεται ως ανάξια σχολιασμού ή εξαιρετικά προβληματική, απόρροια του χαμηλού πολιτιστικού της επιπέδου. Οι νεοέλληνες στα μάτια των περιηγητριών υστερούσαν σε σχέση με τους προγόνους τους, καθώς αντιπροσώπευαν ένα «άκρως

⁸⁸ Λεοντή, Αρτεμς, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού*, Scripta, Αθήνα 1998, σελ. 92

⁸⁹ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 342

⁹⁰ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 264

περίεργο μείγμα μόρφωσης και βαρβαρότητας».⁹¹ Η πιο εμφανής διαφορά ήταν η παντελής άγνοια των αρχαίων ελληνικών. Η Woolf μάλιστα αδυνατεί να αντιληφθεί τη συνέχεια ανάμεσα στα αρχαία και τα νέα ελληνικά, τα οποία θεωρεί βάρβαρη γλώσσα:

Αποκαλούν πράγματι τους εαυτούς τους Έλληνες, αλλά με τον αρχαίο Έλληνα έχουν όση σχέση έχει η γλώσσα τους με τη δική του. Γιατί η γλώσσα που μιλάνε διαφέρει τόσο πολύ από τη γλώσσα που λίγοι από αυτούς μπορούν να γράψουν, όσο κι αυτή η τελευταία διαφέρει επίσης από το λόγο του Πλάτωνα... Έτσι πρέπει να θεωρείς τα νέα ελληνικά ως την ακάθαρτη διάλεκτο ενός έθνους χωρικών, όπως ακριβώς πρέπει να θεωρείς τους Νεοέλληνες ως έθνος μπάσταρδο και χοντροκομμένο σε σύγκριση με την κλασική ομιλία καθαρόαιμων φυλών.⁹²

Η ύπαρξη ενός ομογενοποιημένου ελληνικού έθνους με κοινή γλώσσα, την αρχαία ελληνική, ενσάρκωνε μία προσδοκία πέρα για πέρα ουτοπική. Το ίδιο και η προσμονή για μια «καθαρή» νέα ελληνική γλώσσα. Το ελληνικό κράτος δεν μετρούσε παρά λίγα χρόνια ανεξαρτησίας και η διαδικασία διαμόρφωσης των εθνοποιητικών στοιχείων της νεοελληνικής ταυτότητας βρισκόταν ακόμη σε εμβρυακό στάδιο. Η καθομιλούμενη γλώσσα είχε δεχτεί πολλές επιρροές από το πρόσφατο οθωμανικό παρελθόν. Η Agnes Smith παρατηρεί ότι φέρει σημάδια εκφυλισμού και έχει διαφθαρεί από παράξενα στοιχεία εξαιτίας των δύο χιλιάδων χρόνων καταπίεσης.⁹³

Δεν είναι όμως η γλώσσα το μοναδικό στοιχείο που διαφοροποιεί τους νεοέλληνες από τους προγόνους τους. Η αντίφαση αυτή έδωσε αφορμή για τη γέννηση διάφορων στερεοτύπων συνδεδεμένων με το πνευματικό επίπεδο και την καλλιέργεια των νεοελλήνων. Η οπισθοδρομικότητα αποτελεί συνηθισμένο χαρακτηριστικό τους, ενώ οι περιγραφές που αφορούν τη συμπεριφορά τους δεν είναι ιδιαίτερα κολακευτικές. Περιγράφονται ως ατίθασοι, πολεμοχαρείς, ψεύτες και απατεώνες. Παράλληλα, υπερτονίζεται μέσα στα κείμενα τους η αστάθεια και η μη προβλεψιμότητα του χαρακτήρα τους. Η Isabel Armstrong επισημαίνει ότι αυτοί οι χαρακτηρισμοί αποτελούν κοινό τόπο στις περιγραφές πολλών περιηγητών:

⁹¹ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 210

⁹² Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 283

⁹³ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 158

Οι Έλληνες ωστόσο μοιάζουν να προκαλούν την αντιπάθεια πολλών περιηγητών με το σκοτεινό και συχνά δύσπιστο βλέμμα τους, τη βλοσυρή σιωπή τους και τη βραδύτητα να κατανοήσουν τις ανάγκες ενός ξένου που του τις φωνάζουν κατάμουτρα σε μια ξένη γλώσσα. Επανειλημμένως ακούει κανείς: 'Αυτοί οι ηλίθιοι Έλληνες ποτέ δεν καταλαβαίνουν τι θέλεις είναι τόσο διαφορετικοί από τους αζιαγάπητους, ευχάριστους Ιταλούς που είναι πάντα τόσο χαρούμενοι και χαμογελαστοί'.⁹⁴

Εντούτοις, δεν μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τα κείμενα των περιηγητριών, καθρέφτες αρνητικών κριτικών και σχολίων. Μέσα από αυτά ξεπηδούν παράλληλα αισθήματα συμπάθειας και κατανόησης της παρούσας κατάστασης των Ελλήνων:

Ο σημερινός Έλληνας φέρει στο πρόσωπό του μια επιτομή της σύγχρονης ιστορίας του έθνους του. Η παραμικρότερη γρατσουνιά δείχνει κάτω από την επιφάνεια έναν άνθρωπο που, υπό καθεστώς καταπιεστικής σκλαβιάς, βρήκε ασφάλεια μόνος στη σιωπή. Το κλεφτό βάδισμα είναι το αποτέλεσμα των χρόνων της κυνηγημένης ζωής, το σκοτεινό καχύποπτο βλέμμα το έθρεψαν επανειλημμένες προδοσίες.⁹⁵

Η αποδαιμονοποίηση και η εκλογίκευση των στερεοτύπων είναι εμφανής:

Τα κύρια ελαττώματα τους είναι αυτά που γεννά η σκλαβιά, οι κύριες αρετές τους εκείνες των προγόνων τους. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί πως έχουν διάνοια γρήγορη και ευαίσθητη και έξι μήνες στενής παρατήρησης με έπεισαν πως δεν ξεστόμισαν ποτέ πιο άδικη κατηγορία εναντίον τους από την τεμπελιά... Η ιστορία με το «δε βαριέσαι» οφείλεται κυρίως στο ότι δεν βλέπουν την ανάγκη να κάνουν ορισμένα πράγματα, παρά σε νωθρότητα συστατική του χαρακτήρα τους. Δεν υπήρχε τρόπος να πείσουμε τους ημιονηγούς μας να κρατάνε τα γκέμια καθαρά από τη σκουριά, αλλά εννιά ώρες περπάτημα δεν τους φαινόταν τίποτα.⁹⁶

Το πρόσφατο παρελθόν των νεοελλήνων ως ένα βαθμό εξηγεί και παράλληλα απενοχοποιεί τα «απολίτιστα» στοιχεία της προσωπικότητάς τους. Οι περιηγήτριες, δηλαδή, φαίνεται να αντιμετωπίζουν με επιφυλακτικότητα μέσα από τη βιωμένη εμπειρία εδραιωμένα στερεότυπα του παρελθόντος. Η απομυθοποίηση ξεκινά πολλές φορές από την ίδια την τοπογραφία της Ελλάδας, καθώς οι ταξιδιωτικοί οδηγοί των προηγούμενων ετών, χρήσιμα εργαλεία στα χέρια του περιηγητή, αποδεικνύονται ελλιπείς για να καθοδηγήσουν τις ταξιδιώτισσες. Η Agnes Smith παραδέχεται:

⁹⁴ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ.212-213

⁹⁵ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ.212-213

⁹⁶ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 162-163

Εμείς για να πω την αλήθεια, φοβόμασταν πως θα συναντήσουμε περισσότερες δυσκολίες απ' όσες βρήκαμε τελικά στο δρόμο μας. Η αντίληψή μας για την κατάσταση ήταν κυρίως επηρεασμένη από το βιβλίο που δημοσίευσε πρόσφατα ο λόρδος Ουίντσορ και ο αείμνηστος κ. Φάρερ με τον τίτλο «Μια Περιήγηση στην Ελλάδα». Οι συγγραφείς του είτε είχαν άθλιο οδηγό είτε ήταν διαποτισμένοι από βαθιά προκατάληψη εναντίον των ντόπιων.⁹⁷

Η απομυθοποίηση όμως δεν σταματά εκεί αλλά επεκτείνεται και στον χαρακτήρα των νεοελλήνων. Η Βιολέτα, συνοδοιπόρος της Agnes Smith στην περιήγηση της, αναφέρει:

Η γνώμη μου για τον χαρακτήρα των Ελλήνων έχει αλλάξει...πάντα μου έλεγαν πως οι Έλληνες είναι ένα τσούρμο παλιάνθρωποι. Αλλά όλοι οι επαρχιώτες άντρες και γυναίκες έχουν τόσο αξιοπρόσεχτα ευχάριστα πρόσωπα και μας υποδέχονται με τέτοια αυθεντική καλοσύνη, που δεν μπορώ να πιστέψω πως δεν είναι ειλικρινείς.⁹⁸

Παράλληλα, αναγνωρίζουν ότι ο «ομφάλιος λώρος» με το ένδοξο ελληνικό παρελθόν δεν έχει κοπεί εντελώς. Στα μάτια τους οι Έλληνες, παρά τα ελαττώματα τους, είναι οι μόνοι δεκτικοί από τα «έθνη της Ανατολής» στην επιρροή των δυτικών ιδεών.⁹⁹ Η Agnes Smith αναφέρει ότι τους έχουν αποκαλέσει «Άγγλους της Ανατολής», καθώς χαρακτηρίζονται από την ίδια αγάπη για την ελευθερία, την ίδια τάξη και ίδιο επιχειρηματικό δαιμόνιο.¹⁰⁰

Η Isabel Armstrong προλογίζει την περιήγηση της παραδεχόμενη ότι η Ελλάδα παραμένει ένας γοητευτικός προορισμός και αποδίδει τους κίνδυνους που αντιμετώπισε αποκλειστικά στη δική της «ριψοκίνδυνη στάση». Το ταξίδι είναι για αυτή μια καλή πρόκληση για να σπάσει τους περιορισμούς που θέτει το φύλο και η κοινωνική της τάξη. Ο τίτλος άλλωστε του βιβλίου της *Δύο περιπλανώμενες Αγγλίδες στην Ελλάδα* επιβεβαιώνει τη σημασία που δίνει στο γυναικείο ταξίδι. Η ολοκλήρωση του ταξιδιού πάντως δε συνοδεύεται από την αίσθηση της πληρότητας. Η αρχαία Ελλάδα μπορεί να ήταν ένας τόπος οικείος αλλά η σύγχρονη Ελλάδα, όπως

⁹⁷ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 152

⁹⁸ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 152

⁹⁹ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 163

¹⁰⁰ Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση Ευτέρπη (επιμ.), *Βρετανίδες Περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005, σελ. 160

παραδέχεται, συνεχίζει για την πλειονότητα των Άγγλων να παραμένει terra incognita (άγνωστη γη) που ενέχει πολλούς κινδύνους για τους ταξιδιώτες.¹⁰¹

Η οπτική των βρετανίδων αδυνατεί να αποδεσμευτεί από τα στερεότυπα του αρχαιοελληνικού ταξιδιού. Είναι εμφανές ότι οποιαδήποτε μειωτική εικόνα της νεότερης Ελλάδας απορρέει από τη συγκριτική θέαση της με την αρχαία Ελλάδα. Αναρωτιέται κανείς αν η Δήμητρα Βακά αντιμετωπίζει με τον ίδιο τρόπο το διχοτομικό σχήμα αρχαία Ελλάδα-νεότερη Ελλάδα και ποιο ρόλο διαδραματίζει η εθνική της ταυτότητα στη διαμόρφωση της οπτικής της.

¹⁰¹ Armstrong, Isabel, *Two Roving Englishwomen in Greece*, Sampson Low, Marston and Company, Λονδίνο 1893, σελ. vii

Κεφάλαιο Τρίτο

Η περιήγηση της Δήμητρας Βακά (1897)

3.1. Ανακαλύπτοντας την ταυτότητα της Δήμητρας Βακά

«Είμαι Έλληνας εξ' αίματος,
Τούρκος από γέννα και
Αμερικανός επειδή ο θείος μου
έκανε ένα ταξίδι»

Ηλίας Καζάν, από την ταινία Αμέρικα-Αμέρικα

Τα λόγια αυτά που προλογίζουν την ταινία του Ηλία Καζάν «Αμέρικα Αμέρικα», αποδίδουν με σαφήνεια την πολύπλευρη ταυτότητα της Δήμητρας Βακά. Μια σύντομη ματιά στην ζωή της μας επιτρέπει να αντιληφθούμε πως υπήρξε φορέας τριών διαφορετικών πολιτισμών. Σημαντική πηγή πληροφοριών είναι η αυτοβιογραφία της, η οποία δημοσιεύτηκε δύο χρόνια μετά τον θάνατό της στο λογοτεχνικό περιοδικό *Athene* το 1948. Προλογιζόταν από τον σύζυγό της Kenneth Brown. Αρκετά χρόνια νωρίτερα, η ίδια είχε αποτυπώσει εμπειρίες της παιδικής της ζωής στο βιβλίο *A child of the orient*.¹⁰² Η Δήμητρα Βακά γεννήθηκε στο νησί του Πρίγκηπος το 1877, ένα από τα μεγαλύτερα νησιά του συμπλέγματος που βρίσκεται στη θάλασσα του Μαρμαρά, νότια της Κωνσταντινούπολης, στο στόμιο του κόλπου της Νικομήδειας. Ο πατέρας της ήταν γόνος ελληνικής οικογένειας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της αστικής τάξης και εργαζόταν ως αξιωματούχος του Σουλτάνου. Η οικονομική επιφάνεια της οικογένειάς της, αρχικά της επέτρεψε να μεταφερθεί στο Παρίσι ώστε να λάβει την απαραίτητη παιδεία. Το αναπάντεχο όμως γεγονός του θανάτου του πατέρα της και οι οικονομικές δυσκολίες που ανέκυψαν, διέκοψαν απρόσμενα τις σπουδές της. Στα 18 της χρόνια μεταναστεύει στις ΗΠΑ, ακολουθώντας τον πρόξενο της οθωμανικής κυβέρνησης, εργαζόμενη ως κυβερνάντα των παιδιών του. Παρέμεινε στην Αμερική για αρκετά χρόνια της ενήλικης ζωής της, παντρεύτηκε τον Kenneth Brown το 1904 και δούλεψε ως δασκάλα ελληνικών και γαλλικών σε ιδιωτικά σχολεία και ως εκδότρια της ελληνικής

¹⁰² Vaka-Brown, Demetra, *A Child of the Orient*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη και Νέα Υόρκη, 1914

εφημερίδας *Atlantis*. Αργότερα έγινε ανταποκρίτρια και συνεργάτης σε μεγάλα περιοδικά (*The Atlantic Monthly, Asia, The Century, Delineator, Colliers Magazine, The Outlook, Appleton's Magazine, The Smart Set, Metropolitan Magazine*).

Οι βιωματικές εμπειρίες της Δήμητρας Βακά, απότοκος της επαφής της με διαφορετικές κουλτούρες, μετουσιώθηκαν σε δομικά στοιχεία της προσωπικότητας της. Οποιαδήποτε ανάλυση του έργου της δεν μπορεί να αγνοήσει αυτή τη σημαντική παράμετρο, που επηρέασε όλα τα επίπεδα της ζωής της και καθρεφτίζεται στην αυτοπροσδιοριστική διαδικασία. Μεγάλωσε ως Οθωμανή υπήκοος υπό το βάρος της ελληνικής καταγωγής της, γεγονός που συνεπάγεται μνήμες από συγκεχυμένες πολιτισμικές εικόνες και μια διαρκή αναζήτηση των ουσιωδών στοιχείων της ταυτότητας της. Η ίδια επιθυμεί να αυτοπροσδιορίζεται ως Ελληνίδα. Δεν κόβει όμως τους δεσμούς με τη γενέτειρά της, ούτε αποστασιοποιείται από το πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο μεγάλωσε. Αντιλαμβάνεται και αποδέχεται τα κοινά βιώματα και τους κοινούς κώδικες επικοινωνίας με τους Οθωμανούς:

*Εγώ τους καταλάβαινα καλύτερα απ' ότι οι ίδιοι τον εαυτό τους. Ίσως γιατί εγώ, όταν ήμουν παιδί, πολλές φορές είχα μοιραστεί το φαγητό τους, είχα κοιμηθεί στο σπίτι τους και είχα γονατίσει δίπλα τους ενόσω προσεύχονταν στον Αλλάχ.*¹⁰³

Η ταυτότητα της Δήμητρας Βακά αποτελεί ένα προϊόν, που βρίσκεται υπό συνεχή επαναπραγμάτευση, δεν ολοκληρώνεται ποτέ και είναι πάντα εν εξελίξει.¹⁰⁴ Εμπριέχει μια εγγενή ρευστότητα και διατηρεί μια σχέση αλληλεπίδρασης με το κοινωνικό περιβάλλον. Επιπλέον, μεταβάλλεται στον ιστορικό χωροχρόνο, απορροφώντας διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η παρατήρηση της Reina Lewis είναι πολύ εύστοχη:

*Ενώ σε αρκετά σημεία η ίδια θεωρεί τον εαυτό της ως γέννημα της Ανατολής και αποδίδει σε αυτόν οθωμανικά και τουρκικά χαρακτηριστικά, προτιμά να αναγνωρίζεται ως Βυζαντινή Ελληνίδα προερχόμενη από μια ελληνική κοινότητα που έχει ζήσει πολλές γενιές στην Κωνσταντινούπολη και να βλέπει τον εαυτό της ως κληρονόμο της μεγάλης χριστιανικής αυτοκρατορίας.*¹⁰⁵

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο των αντιμαχόμενων φωνών έρχεται την περίοδο της ενηλικίωσης της να προστεθεί άλλη μία, η αμερικανική κουλτούρα. Η μετανάστευση

¹⁰³ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 135

¹⁰⁴ Hall, Stuart, *Cultural identity and diaspora στο Identity: community, culture, difference*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1990, σελ 222

¹⁰⁵ Lewis, Reina, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Empire*, Cornwall, Ηνωμένο Βασίλειο 2004, σελ. 24

της Βακά στην Αμερική ενθάρρυνε τη διαμόρφωση μιας «μιγαδικής συνείδησης» (*la conciencia de la mestiza*).¹⁰⁶ Όπως παρατηρεί η Ελευθερία Αράπογλου, η ίδια η συγγραφέας αποδίδει στην ταυτότητα της το χαρακτηριστικό της «μεθοριακότητας». Η χρήση του διπλού επιθέτου (*Vaka-Brown*) στα μεταγενέστερα έργα της -το οποίο αντικαθιστά το προηγούμενο *Mrs Kenneth Brown*- δηλώνει ότι «αναζητά ένα χώρο να την περιλαμβάνει, αποφεύγοντας οποιαδήποτε μονομερή αναγνώριση η οποία θα απέκλειε την πολλαπλότητα των ελληνικών, βυζαντινών, οθωμανικών, ευρωπαϊκών ή αμερικανικών αναγνωριστικών στοιχείων».¹⁰⁷

3.2. Αναπαραστάσεις των Βαλκανίων: Η οπτική της Δήμητρας Βακά

Το βιβλίο, «Στην Καρδιά των Βαλκανίων», είναι απότοκος της επίσκεψής της Δήμητρας Βακά στην Αλβανία, στο Μαυροβούνιο, στη Σερβία, στη Βουλγαρία και στην Θεσσαλονίκη. Η περιήγηση της πραγματοποιείται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (περίπου το 1897), περίοδος που έχουν σχηματιστεί τα πρώτα εθνικά κράτη στα Βαλκάνια και κάποια άλλα οδεύουν προς την αυτονομία τους (Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία Ρουμανία, Αλβανία). Η δημοσίευση όμως του έργου της γίνεται αρκετά χρόνια αργότερα, το 1917, εποχή που μαίνεται ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος. Η χρονική απόσταση που χωρίζει την πραγματοποίηση του ταξιδιού από τη δημοσίευση του έργου συνεπάγεται μία ιδιότυπη γραφή, παραπαίουσα ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ιστορικές στιγμές. Η Δήμητρα Βακά αποτυπώνει την κατάσταση των Βαλκανίων του τέλους του αιώνα, κάτω όμως από το βάρος της γνώσης των μεταγενέστερων γεγονότων. Τη στιγμή δηλαδή που γράφει το βιβλίο γνωρίζει το αποτέλεσμα των ξεσηκωμών των βαλκανικών εθνών, γνωρίζει την παρεμβατική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις τους, όπως επίσης γνωρίζει όλες τις ιστορικές συγκυρίες που οδήγησαν στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Στο κείμενο της λοιπόν το βιωμένο παρελθόν δεν αποσυνδέεται από το ζωντανό παρόν, αλλά υφίσταται ένας συνεχής διάλογος. Παρεμβαίνει στην αφηγηματική εξιστόρηση του ταξιδιού για να σχολιάσει, να κρίνει και να επικρίνει την κατάσταση

¹⁰⁶ Anzaldúa, Gloria E., «*La Conciencia de la Mestiza: Προς μία νέα συνείδηση*», σελ. 453-471 στο Αθανασίου, Αθηνά (μτφρ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006

¹⁰⁷ Arapoglou, Eleftheria, «*Mapping Literary Identities: Space Transactions and Interactions in the works of Mark Twain, Henry James and Demetra-Vaka Brown*», Διδακτορική Διατριβή, *Department of American Literature and Culture, School of English, Faculty of Philosophy*, 2005, σελ. 185

στα Βαλκάνια και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο στην πάροδο της εικοσιπενταετίας.

Δεν είναι δυνατόν να μελετήσουμε το κείμενο της Δήμητρας Βακά χωρίς να λάβουμε υπόψη την ελληνική καταγωγή της, καθώς η εθνική της ταυτότητα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το λόγο της για τα Βαλκάνια. Η εθνικιστική ιδεολογία της περιηγήτριας είναι αποκύημα της ανάπτυξης των εθνοποιητικών διαδικασιών του βαλκανικού χώρου που είχε ξεκινήσει από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Τα βαλκανικά έθνη παρακινημένα από τις ιδέες του Διαφωτισμού και σμιλευμένα μέσα στα πνευματικά κέντρα της Ευρώπης, ενεπλάκησαν σε ένα διαρκή αγώνα εναντίον του οθωμανικού ζυγού και υπέρ της εθνικής τους αυτονομίας. Η έννοια του έθνους αποτελεί το νοητικό κατασκεύασμα αυτής της περιόδου, φυσικό επακόλουθο του περίπλοκου και εκτεταμένης διάρκειας ιστορικού μετασχηματισμού του ευρωπαϊκού χώρου, ο οποίος κυοφόρησε ποικίλες ανακατατάξεις. Το έθνος υποδήλωνε και συνεχίζει μέχρι σήμερα να υποδηλώνει, ένα σύνολο ανθρώπων με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία οι ίδιοι θεωρούν σημαντικά.

Ο χρόνος εκδήλωσης της εθνικής αυτοσυνειδησίας των βαλκανικών κρατών δεν υπήρξε ταυτόχρονος, αφού διάφορες συγκυρίες είτε επιβράδυναν είτε επιτάχυναν την εθνοποιητική διαδικασία. Η Ελλάδα απέκτησε την ανεξαρτησία της την δεκαετία του 1830 (επίσημα αναγνωρίστηκε από την Πύλη το 1832) και όπως είναι φυσικό στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η εθνικιστική ιδεολογία είχε ήδη εγγραφεί στις μνήμες των Ελλήνων. Η συγκρότηση του έθνους όμως δεν αφορούσε μόνο το εσωτερικό του νεοσύστατου ελληνικού κράτους αλλά και το εξωτερικό. Το ελληνικό βασίλειο, επωμισμένο με το ρόλο του εστιακού σημείου μιας εκτεταμένης «φαντασιακής» εθνικής κοινότητας, προσδιοριζόταν από κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά (κοινή γλώσσα και κοινή θρησκεία).* Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Πασχάλης Κιτρομηλίδης:

Η διαδικασία αυτή ουσιαστικά περιλάμβανε την εξαγωγή των πρόσφατα διατυπωμένων εθνικών ιδεών, τους νέους όρους εθνικής ταυτότητας και εθνοτικού προσδιορισμού, από το ελεύθερο κράτος προς τα εδάφη πέρα από τα σύνορά του, τα αλύτρωτα εδάφη.¹⁰⁸

* Η Δήμητρα Βακά τα περιγράφει ως «περηφάνια για τη φυλή, αγάπη για τη γλώσσα και μια σθεναρή προσκόλληση στην Εκκλησία».

¹⁰⁸ Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «*Νοερές κοινότητες*» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια, στο Βερέμης, Θάνος, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999,σελ.87

Οι διεργασίες αυτές οδήγησαν το 1844 στη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας δια στόματος Ιωάννη Κωλέττη, ενδυναμώνοντας με αυτό τον τρόπο την εκτός συνόρων συγκρότηση του ελληνικού έθνους:

*Το βασίλειον της Ελλάδος δεν είναι η Ελλάς. Αποτελεί εν μέρος μόνον, το πλέον μικρό και το πλέον πτωχόν της Ελλάδος. Ο Έλλην δεν είναι μόνον αυτός, ο οποίος κατοικεί το Βασίλειον, αλλά και εκείνος επίσης, όστις κατοικεί τα Ιωάννινα ή την Θεσσαλονίκη ή τας Σέρρας ή την Αδριανούπολιν ή την Κωνσταντινούπολιν ή την Τραπεζούντα ή την Κρήτην ή την Σάμον ή οιανδήποτε χώραν της ιστορίας ή της φυλής της Ελληνικής.... Υπάρχουν δύο μεγάλα κέντρα του Ελληνισμού. Αι Αθήναι είναι πρωτεύουσα του Βασιλείου. Η Κωνσταντινούπολις είναι η μεγάλη πρωτεύουσα, η Πόλις, το όνειρον και η ελπίς όλων των Ελλήνων».*¹⁰⁹

Η αίσθηση του «συνανήκειν» στην «αλύτρωτη» πατρίδα είναι ευδιάκριτη στο λόγο της Δήμητρας Βακά. Η έννοια της πατρίδας άλλωστε δεν προϋποθέτει απαραίτητα τη διαμονή σε αυτή:

*Μπορεί κάποιος να μένει σ' έναν τόπο χωρίς να τον θεωρεί πατρίδα του. Και αντίστροφα, μπορεί να θεωρεί πατρίδα του έναν τόπο που δεν είναι ο τόπος διαμονής του. Ανεξάρτητα αν υφίσταται στην σφαίρα της φαντασίας είτε είναι εδραιωμένη στην περιοχή του πραγματικού, μια πατρίδα χρειάζεται κάποιον που να αφηγείται, να διεκδικεί ένα παρόν και να προφητεύει ένα μέλλον.*¹¹⁰

Η πατρίδα για τη Δήμητρα Βακά είναι μεν πραγματικός, υπαρκτός τόπος, ανατροφοδοτείται όμως μέσα από τις φανταστικές εικόνες που εδράζουν στην εθνικιστική ιδεολογία. Η ίδια βέβαια υποστηρίζει ότι δεν υπήρξε ποτέ εθνικίστρια. Διαφεύδεται όμως μέσα από την αφήγηση της. Η επίδραση της Μεγάλης Ιδέας στο φαντασιακό της είναι εμφανής:

*Όταν λέμε Έλληνες, σκεφτόμαστε τους κατοίκους αυτής της μικρής χώρας που λέγεται Ελλάδα. Κι όμως, μόνο μια μικρή μειονότητα Ελλήνων ζει εκεί. Μόνο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ζει τουλάχιστον διπλάσιος αριθμός Ελλήνων. Έπειτα, υπάρχουν αυτοί που ζουν στη βρετανική επικράτεια κι εκείνοι που είναι διάσπαρτοι στον υπόλοιπο κόσμο.*¹¹¹

¹⁰⁹ Πρακτικά της Εθνοσυνέλευσης της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1844 στην Αθήνα. Υποσημείωση στο Λεοντή, Άρτεμις, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού*, Scripta, Αθήνα 1998, σελ. 133

¹¹⁰ Λεοντή, Άρτεμις, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού*, Scripta, Αθήνα 1998, σελ. 23

¹¹¹ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 117

Είναι κατάδηλο ότι αναγνωρίζει το έθνος ως ένα συμπαγές μόρφωμα, αμετάβλητο και άχρονο*, που δικαιούται, με τις ευλογίες της ιστορικού παρελθόντος του, την ενοποίηση του. Η ιδεολογική επεξεργασία συγκεκριμένων χαρακτηριστικών και η προβολή αυτών στο παρελθόν για την απόδοση ή καλύτερα την «κατασκευή» της συνέχειας του έθνους μέσα στον ιστορικό χωροχρόνο, οδήγησε στην σύνδεση της αρχαίας Ελλάδας και της βυζαντινής αυτοκρατορίας με το νεοσύστατο ελληνικό κράτος των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Γι' αυτό η συγγραφέας αναφέρει:

Από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και μετά, οι Έλληνες πέρασαν από τον έναν κατακτητή στον άλλο, εκτός από την χρονική περίοδο μεταξύ του 6^{ου} και του 15^{ου} αιώνα, οπότε δημιούργησαν το ανεξάρτητο κράτος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹¹²

Η νοητική σύνδεση του ελληνικού έθνους με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό όχι μόνο νομιμοποίησε την αυθυπαρξία του ελληνικού κράτους, αλλά δημιούργησε έναν ολόκληρο συμβολικό κόσμο γύρω από αυτό. Όπως είδαμε παραπάνω, η «ελληνική κληρονομιά» των αρχαίων χρόνων, εναποθετημένη στα χέρια του μικρού ελληνικού βασιλείου, καλλιέργησε το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων περιηγητών του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Η Ελλάδα συνδέθηκε με ποικίλα πολιτισμικά νοήματα και κατέληξε να εμφανίζεται στη συλλογική φαντασία των δυτικών κοινωνιών ως γενέτειρά τους. Αυτός άλλωστε είναι ο βασικός άξονας πάνω στον οποίο κινείται η Δήμητρα Βακά. Σε αντίθεση με τις βρετανίδες περιηγήτριες, η σύγχρονη Ελλάδα συνεχίζει να εξαργυρώνει την πολιτισμική ανωτερότητά της, γεγονός που την διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, θεωρείται πιο «ευρωπαϊκή». Στην περίπτωση του ελληνικού κράτους, η ένταξη στα Βαλκάνια είναι μόνο γεωγραφική, ενώ η εικόνα του παραμένει αναλλοίωτη από τα αρνητικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά που συνοδεύουν τον όρο. Θεωρεί πως οι Έλληνες, σε αντίθεση με τους άλλους λαούς των Βαλκανίων δεν υπήρξαν ποτέ «πρωτόγονος» λαός. Το «ένδοξο παρελθόν» των αρχαίων και βυζαντινών χρόνων προσδίδει σε αυτούς μια αυτοδίκαιη ανωτερότητα. Η Ελλάδα παρουσιάζεται μέσα στον ιστορικό χρόνο ως έννοια ταυτόσημη με τον πολιτισμό:

Τα πνευματικά και τα καλλιτεχνικά επιτεύγματα της Ελλάδας τα αναπνέεις στον αέρα και τα ρουφάς βαθιά μέσα σου. Όλα αυτά δεν πρέπει να είναι στην φαντασία μου, μια και κάποια φορά ένας Αμερικανός, αφού μου είπε βέβαια πως η Αθήνα είναι η πόλη

* Με την έννοια ότι εδράζει σε όλους τους χρόνους και δεν είναι αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας.

¹¹² Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 120

που διαθέτει ένα και μόνο άλογο, συνέχισε λέγοντας πως όταν βρίσκεται στην Ελλάδα, έχει την ακατανίκητη επιθυμία να διαβάσει και να μελετήσει.¹¹³

Ο τόπος αποκτά για τη συγγραφέα συμβολική σημασία. Το πολιτισμικό απόθεμα του παρελθόντος δημιουργεί μια ακατανίκητη πνευματική διέγερση, όχι μόνο στην ίδια αλλά, όπως υποστηρίζει, και στο δυτικό παρατηρητή. Επιβεβαιώνει με αυτό τον τρόπο την ανώτερη ελληνική πολιτισμική ταυτότητα.

Ως συνέπεια, ο όρος «Βαλκάνια» αποκτά σε πολλά σημεία του κειμένου της πολιτισμικό περιεχόμενο:

*Περάσαμε από το Μαυροβούνιο στη Σερβία. Η διαφορά μας φάνηκε τεράστια... Βέβαια ήμασταν ακόμη στα Βαλκάνια και απείχαμε πολύ από την Ευρώπη, αλλά εδώ τα Βαλκάνια ήταν πιο ήμερα, πιο πολιτισμένα και πιο ανθρώπινα.*¹¹⁴

Είναι προφανές ότι οι όροι «Ευρώπη» και «Βαλκάνια» ξεφεύγουν από τις χωροταξικές ορίζουσες, καθώς η γεωγραφία αποτελεί αδιάψευστο συνήγορο υπέρ της ευρωπαϊκής υπόστασης των Βαλκανίων. Σε αυτό το σημείο η Δήμητρα Βακά αναφέρεται στους φαντασιακούς τόπους που ορίζουν οι δύο όροι. Από τη μία πλευρά, βλέπει την αναπτυσσόμενη, προοδευτική και απαλλαγμένη από εσωτερικές μνησικακίες Ευρώπη, ενώ στον αντίποδα τα πρωτόγονα και μη πολιτισμένα Βαλκάνια. Οι δύο όροι λειτουργούν ως σημαίνοντα, ενδεδυμένοι με ποικίλα κοινωνικά και πολιτισμικά νοήματα και συνδεδεμένοι με πολλά σημαινόμενα. Πρόκειται για τη συλλογική συνείδηση της Δύσης (εκεί άλλωστε θεωρεί ότι ανήκει η Δήμητρα Βακά), η οποία θέτει ως στοιχεία αυτοπροσδιορισμού της την πρόοδο, την ανωτερότητα και την εξέλιξη. Η «διαδικασία αυτοεξωραϊσμού» άλλωστε σε βάρος της ασχήμιας του άλλου, όπως επισημαίνει ο Dusan Bjelic, παρατηρείται ακόμη και στις μητροπόλεις των αρχαίων χρόνων.¹¹⁵ Λίγο πιο κάτω σημειώνει:

*Όταν βρίσκομαι στα Βαλκάνια, δεν ανήκω στον 19^ο αιώνα. Με γυρίζουν αιώνες πίσω. Δεν είναι ανάγκη να διαβάσω για τον Μεσαίωνα, γιατί τον ζω εδώ.*¹¹⁶

Η συγγραφέας όμως αδυνατεί να αναγνωρίσει ότι αντιλαμβάνεται τα Βαλκάνια ως πολιτισμική κατηγορία, ενώ αναγνωρίζει αυτή την οπτική στους συνομιλητές της:

¹¹³ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 44

¹¹⁴ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 79

¹¹⁵ Dusan I. Bjelic, Obrad Savic, *Balkan as Metaphor, Between Globalization and Fragmentation*, MIT Press, 2002, σελ.

¹¹⁶ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 20

*Για κείνους τα Βαλκάνια δεν ήταν γεωγραφικός όρος αλλά κατηγορία πολιτισμού. Και δεν είμαι σίγουρη κατά πόσο είχαν δίκιο.*¹¹⁷

Η οπισθοδρόμηση, η καθυστέρηση, η βιαιότητα αποτελούν στοιχεία που υπερτονίζονται μέσα στο κείμενο της. Οι θέσεις της δεν είναι ανεξάρτητες από την εξωτερική πολιτική που ακολουθεί το ελληνικό βασίλειο. Η Αλβανία, βασική διεκδικήτρια εδαφών της Ηπείρου, περιγράφεται με έντονα στερεοτυπική γλώσσα. Η δολοφονία του κυρίου Ντεκούρ (συνοδοιπόρος της στο ταξίδι), οι αιμοδιψείς προθέσεις των αντρών πολεμιστών και το «χρέος αίματος» που καλούνται να πληρώσουν οι γιοι κάθε οικογένειας, διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά του πολεμοχαρούς χαρακτήρα των Αλβανών. Η αντίφαση αναδεικνύεται στην περιγραφή της οθωμανοκρατούμενης Θεσσαλονίκης, η οποία παρουσιάζεται από μία τελείως διαφορετική οπτική.

Η αντίθεση ανάμεσα στη Ελλάδα των αρχαίων χρόνων με την νεότερη ελληνική πραγματικότητα, που αποτυπώνεται στα κείμενα των βρετανίδων περιηγητριών, δεν ανιχνεύεται στο κείμενο της Δήμητρας Βακά. Η συγγραφέας αναγνωρίζει μία Ελλάδα, αυτή που έχει επωμιστεί το ρόλο του εστιακού σημείου του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η σύστασή της, υποστηρίζει, παραμένει αναλλοίωτη μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι και παρουσιάζει πολύ λίγα κοινά με τη βαλκανική ταυτότητα. Η Ελλάδα αντιπροσωπεύει στα μάτια της Βακά τη «Δύση» των Βαλκανίων, οπτική που ενισχύεται και από τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς, καθώς σύμφωνα με τη συγγραφέα είναι σε θέση να αναγνωρίσουν τη διαφορετική «σύσταση» του ελληνικού πολιτισμού. «Η Ελλάδα είναι η πιο πολιτισμένη χώρα στον κόσμο. Πως μπορεί να είναι Βαλκάνια;» διερωτάται ο Βούλγαρος συνομιλητής της.

Σε αυτό το σημείο η Δήμητρα Βακά θέτει ένα σημαντικό ζήτημα. Οι αρνητικές σημασιοδοτήσεις για τους Βαλκάνιους, αντικατοπτρίζονται στην αυτοπροσδιοριστική διαδικασία τους. Η «ματιά του Άλλου», στην συγκεκριμένη περίπτωση των δυτικών περιηγητών, ασκεί πολλαπλές επιδράσεις και επηρεάζει τον τρόπο «κατασκευής» του κοινωνικού υποκειμένου.¹¹⁸ Οι Βαλκάνιοι δηλαδή αποδέχονται τη μη ευρωπαϊκή, μη πολιτισμένη «φύση» τους και εξαιρούν την Ελλάδα, αποδίδοντας της μια αυτοδίκαιη ευρωπαϊκή ταυτότητα. Οι συνειρμικές συνδηλώσεις του όρου Βαλκάνια κάτω από το βάρος της απαξιωτικής διάθεσης των

¹¹⁷ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 80

¹¹⁸ Hall, Stuart, *Cultural identity and diaspora στο Identity: community, culture, difference*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1990, σελ. 233

περιηγητών συνθέτουν την «εσφαλμένη αναγνώριση» του κοινωνικού υποκειμένου που στη συνέχεια αντικατοπτρίζεται στον τρόπο αυτοπροσδιορισμού του και συνεπώς στον τρόπο διαμόρφωσης της ταυτότητάς του.¹¹⁹ Η μειωτική και περιφρονητική εικόνα που εκλαμβάνουν οι Βαλκάνιοι από τους δυτικούς παρατηρητές, τους κάνει αποδέκτες των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών. Ο Pierre Bourdieu είχε πει πολύ σωστά ότι «κάθε εγκαθιδρυμένη τάξη πραγμάτων τείνει να γεννά...τη φυσικοποίηση της αυθαιρετότητας της».¹²⁰

Παράλληλα όμως είναι εμφανής μέσα στο κείμενο της, η θυματοποιημένη στάση των Βαλκάνιων. Συγκεκριμένα αναφέρει για την Αλβανία:

*Την Αλβανία την εποφθαλμιούσαν και η Αυστρία και η Ιταλία, μέλη και οι δύο της Τριπλής Συμμαχίας. Από την άλλη, η Γαλλία και η Αγγλία, προκειμένου να εμποδίσουν τα σχέδιά τους, ήταν αποφασισμένες να εγγυηθούν τα σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έστω κι αν αυτό είχε ως αποτέλεσμα να πνιγεί η Αλβανία ή όποια άλλη περιοχή των Βαλκανίων στο αίμα.*¹²¹

Με αυτό τον τρόπο παρουσιάζει τα Βαλκάνια ως υποχείριο των Ευρωπαίων, καλλιεργώντας κλίμα συμπάθειας και συμπόνιας. Οι Βαλκάνιοι δεν εξαργυρώνουν μόνο την «αιματηρή αγριότητα» τους, όπως ανέφερε παραπάνω, αλλά πληρώνονται και οι ίδιοι με αίμα ως εξιλαστήρια θύματα της «ευρωπαϊκής πλεκτάνης». Κρατά λοιπόν έντονα επικριτική στάση απέναντι στους πρωταγωνιστές του πολέμου. Το αιματοκύλισμα της Ευρώπης, την περίοδο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, φαντάζει στα μάτια της ως πρόνοια της «θείας δίκης»:

*Τώρα που γράφω αυτό το βιβλίο, η Ευρώπη κολυμπάει στο αίμα. Και σκέφτομαι μήπως τώρα πληρώνει για όλα εκείνα τα δεινά που φόρτωσε στα Βαλκάνια. Με λύπη μου διαβάζω για τη σφαγή των νέων της Ευρώπης και με το μυαλό μου μεταφέρομαι πίσω στα παραμεθόρια χωριά του Μαυροβουνίου και της Σερβίας...Κι αναρωτιέμαι αν η τωρινή οδύνη των γυναικών της Ευρώπης δεν είναι παρά η ηχώ της οδύνης εκείνων των γυναικών.*¹²²

Η συγγραφέας αναγνωρίζει την «ωμότητα» του πολέμου στον οποίο έχει εμπλακεί η Ευρώπη και δε δικαιολογεί τους Ευρωπαίους για τις βίαιες συμπεριφορές.

¹¹⁹ Taylor, Charles, *Πολυπολιτισμικότητα*, Πόλις, Αθήνα 1999, σελ.72

¹²⁰ Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, υποσημείωση στο Bakic-Hayden Milika και Hayden Robert, *Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics*, Slavic Review, τομ. 51, Spring 1992, σελ. 3

¹²¹ Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 14

¹²² Βακά, Δήμητρα, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999, σελ. 51

Επομένως, η οπτική της Δήμητρας Βακά είναι άμεσα επηρεασμένη από τον ελληνικό εθνικισμό, με αποτέλεσμα ο στερεοτυπικός λόγος που αναφύεται να φιλτράρεται από την εθνικιστική ιδεολογία.

Κεφάλαιο Τέταρτο

Η περιήγηση της Rebecca West (1938)

4.1. Το ταξίδι στη Γιουγκοσλαβία

Η Cecily Isabel Fairfield -πραγματικό όνομα της Rebecca West- γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1892 και μεγάλωσε σε ένα περιβάλλον με ποικίλα πνευματικά ερεθίσματα. Η μητέρα της, Σκοτσέζα στην καταγωγή, ήταν μουσικός και ο πατέρας της δημοσιογράφος. Η πατρική εγκατάλειψη στην ηλικία των 8 ετών, επέφερε κάποια χρόνια αργότερα οικονομικές δυσκολίες που ανάγκασαν την West να αφήσει το σχολείο στα δεκαέξι της χρόνια. Εντούτοις, η συγγραφική δραστηριότητα της υπήρξε έντονη και ακατάπαυστη. Έγραψε λογοτεχνικές κριτικές, νουβέλες και βιογραφίες. Παράλληλα, ανέπτυξε πολιτικό λόγο και τα άρθρα της δημοσιεύτηκαν σε διάφορα περιοδικά και εφημερίδες όπως στο *The New Republic*, *The New York Herald Tribune*, *The New York American*, *The New Statesman*, *The Daily Telegraph*. Σημαντικό ρόλο στη ζωή και τη μετέπειτα πορεία της έπαιξε η επαφή της με το κίνημα των Σουφραζετών. Ασπάστηκε τις αρχές του φεμινισμού και του σοσιαλισμού και ήρθε σε επαφή με την Φαβιανή Εταιρεία, ένα κίνημα διανοουμένων που ιδρύθηκε στην Μεγάλη Βρετανία το 1884. Αρθρογράφησε σε φεμινιστικά περιοδικά (όπως το *Freewoman*, το *New Freewoman*) και σε διάφορες σοσιαλιστικές εφημερίδες (*Clarion*). Όπως επισημαίνει η Bonnie Kime Scott η Rebecca West χάραξε το δικό της «μονοπάτι» στα σημαντικά πολιτισμικά διλήματα του 20^{ου} αιώνα ως μία αυθεντική αγωνίστρια.¹²³

Το ενδιαφέρον της για τα Βαλκάνια προέκυψε μετά την περιοδεία της υπό την αιγίδα του Βρετανικού Συμβουλίου το 1936. Δεν είχε στόχο εξαρχής να γράψει βιβλίο για αυτή την περιοχή της ευρωπαϊκής ηπείρου. Σε μια συνέντευξη της μάλιστα αναφέρει ότι:

Ήθελα να γράψω ένα βιβλίο για τη Φιλανδία, η οποία αποτελεί θαυμάσια περίπτωση μικρού έθνους που πλαισιώνεται από αυτοκρατορίες και από τις δύο πλευρές του. Έτσι έμαθα φιλανδικά και διάβασα ένα φιλανδικό μυθιστόρημα με θέμα ανθρώπους που οδηγούσαν ποδήλατα. Έπειτα ωστόσο, πηγαίνοντας στη Γιουγκοσλαβία ανακάλυψα ότι

¹²³ Scott, Bonnie-Kime, «*Refiguring the Binary, Breaking the Cycle: Rebecca West as Feminist Modernist*», *Twentieth Century Literature*, τόμος 37, Καλοκαίρι 1991, σελ. 169

ήταν πιο συναρπαστική, μαζί με την Αυστρία, τη Ρωσία και την Τουρκία, και έτσι έγραψα αυτό το βιβλίο. Πραγματικά το απόλαυσα, μου άρεσε πολύ.¹²⁴

Το βιβλίο *Black Lamp and Grey Falcon*, αποτελεί την ολοκλήρωση του ταξιδιού που πραγματοποίησε η συγγραφέας στην περιοχή της Γιουγκοσλαβίας (1938) μαζί με τον σύζυγό της Henry Maxwell Andrews. Η δημοσίευση του έργου έγινε λίγα χρόνια αργότερα, το 1941, σε μια εποχή που ήδη μαινόταν ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος και η Γιουγκοσλαβία διαμελιζόταν από τη γερμανική και ιταλική κατοχή. Το έργο έχει αποσπάσει διθυραμβικές κριτικές. Ο Robert Kaplan το χαρακτήρισε ως «το σπουδαιότερο ταξιδιωτικό βιβλίο του 20^{ου} αιώνα»,¹²⁵ ενώ η Vesna Goldsworthy αναφέρει:

Το μυθιστόρημα Black Lamp and Grey Falcon είναι το μοναδικό βιβλίο της West με θέμα την περιοχή αυτή, ένα βιβλίο το οποίο ακόμη και πενήντα χρόνια μετά τη δημοσίευσή του, προτεινόταν ως «μία από τις καλύτερες γενικές εισαγωγές στη χώρα και τον λαό της». Στον χώρο της λογοτεχνίας, αναφέρεται συχνά ανάμεσα στα πιο αξιωμακρόντα, παγκοσμίως, βιβλία με θέμα την Γιουγκοσλαβία. Ένα τεράστιο βιβλίο, 500.000 λέξεων, χαρακτηρίστηκε έργο ιδιοφυίας από τον ιστορικό A.J.P. Taylor ο οποίος σχολίασε ότι «κανείς ποτέ δεν έχει αποτίσει μεγαλύτερο φόρο τομής, και δικαιωματικά άλλωστε, σε κάποιον λαό».¹²⁶

Πέρα όμως από ένα αξιόλογο λογοτεχνικό κείμενο, το έργο της Rebecca West αποτελεί και ένα σημαντικό ιστορικό τεκμήριο. Η συγγραφέας δεν στέκεται στην απλή περιγραφή τοπίων, τόπων και μνημείων. Περιγραφεί ανθρώπους, νοοτροπίες, ανησυχίες και εκφράζει τις προσωπικές τις σκέψεις και προβληματισμούς για τα σύγχρονά της γεγονότα, επισημαίνοντας παράλληλα τα λάθη των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών. Η αποστροφή της απέναντι στο ναζισμό είναι εμφανής σε πολλά σημεία του κειμένου, από το τυχαίο περιστατικό με ένα ζευγάρι Γερμανών στο τρένο που τη μεταφέρει στη Γιουγκοσλαβία μέχρι τις διαφωνίες της με τη Gerda, σύζυγο του φίλου της Constantine. Γνωρίζει ότι ο ναζισμός εξαπλώνεται με γοργούς ρυθμούς:

Ήθελα να παραδεχτώ στον εαυτό μου ότι αυτοί οι άνθρωποι στο βαγόνι δεν ήταν άξιοι της προσοχής μου δεν ήταν τυπικοί Γερμανοί αλλά ήξερα ότι κορόιδα τον εαυτό μου.

¹²⁴ Warner, Marina, *Rebecca West: An interview* υποσημείωση στο Goldsworthy, Vesna, *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 247

¹²⁵ Kaplan, Robert, *Balkan Ghosts: A Journey through history*, St Martin's Press, Νέα Υόρκη 1993, σελ. 3

¹²⁶ Goldsworthy, Vesna, *Ruritania: Ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 247

*Ήταν ακριβώς όπως όλοι οι Αριίοι Γερμανοί που είχα γνωρίσει και υπήρχαν έξι εκατομμύρια από αυτούς στην κεντρική Ευρώπη.*¹²⁷

Η αλήθεια είναι ότι μετά το 1914 πολλά πράγματα έχουν αλλάξει. Ο πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος, πέρα από τον ανυπολόγιστο αριθμό θυμάτων, επέφερε την κατάρρευση της παλιάς ευρωπαϊκής τάξης πραγμάτων. Οι τέσσερις μεγάλες αυτοκρατορίες (Ρωσία, Αυστροουγγαρία, Γερμανία και Οθωμανική Αυτοκρατορία) διαλύθηκαν και μετά το 1918 η κοινοβουλευτική δημοκρατία φαίνεται να κρατά τα σκήπτρα στην Ευρώπη. Τα θεμέλια της όμως απεδείχθησαν σαθρά και λίγα χρόνια αργότερα απειλείται από ιδεολογίες (φασισμός, ναζισμός, κομμουνισμός) που στοχεύουν στην ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος και στην εγκαθίδρυση μια Νέας Τάξης πραγμάτων. Σύμφωνα άλλωστε με τον Eric Hobsbawm:

*Η ιστορία του κόσμου μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώθηκε στη σκιά στις φανταστικού ή αληθινού Λένιν, όπως η ιστορία του δυτικού κόσμου κατά τον 19^ο αιώνα διαμορφώθηκε στη σκιά στις γαλλικής επανάστασης. Και στις δύο περιπτώσεις κάποια στιγμή ξέφυγε από αυτή τη σκιά αλλά όχι εξ' ολοκλήρου.*¹²⁸

Η Rebecca West αποτελεί κατά μία έννοια τη «φωνή» του σερβικού λαού που κοιτά με καχυποψία την είσοδο της Βρετανίας στο δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Όπως μάλιστα τονίζει η Felicity Rosslyn:

*Η Γιουγκοσλαβία της πρόσφερε το λεξιλόγιο να εκφράσει τους περιορισμούς του δυτικού ορθολογισμού και να εκθέσει τους υπόρρητους δεσμούς της με την 'επιθυμία να πεθάνει' (will-to-die).*¹²⁹

4.2. Αναπαραστάσεις των Βαλκανίων: Η οπτική της Rebecca West

Το ζήτημα των Βαλκανίων, την περίοδο που ταξιδεύει η Rebecca West, απασχολεί τον ευρωπαϊκό κόσμο και ως έντονα αμφιλεγόμενο ζήτημα, προκαλεί διχογνωμίες. Η ίδια πολύ εύστοχα παρατηρεί:

Κανένα άλλο θέμα που υποστήριζαν οι φιλελεύθεροι δεν τους απορρόφησε τόσο πολύ. Τα προβλήματα στην Ινδία και την Αφρική ποτέ δεν ενθάρρυναν κάτι παρόμοιο όπως η

¹²⁷ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 37

¹²⁸ Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών (1875 - 1914)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σελ. 507

¹²⁹ Allcock, John, Young, Antonia, *Black Lambs and Grey Falcon: Women travelling in the Balkans*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2000, σελ. 115

ζούγκλα των άγριων φυλλαδίων που εμφανίστηκαν στα πόδια των φιλελευθέρων επισκεπτών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας υπό την έμπνευση του Gladstone*.¹³⁰

Τα Βαλκάνια είναι ένα σημαντικό πολιτικό θέμα για τους Βρετανούς, αλλά η γνώση τους για τους κατοίκους των μικρών βαλκανικών κρατών παραμένει περιορισμένη σε στενά στερεοτυπικά πλαίσια. Η αλήθεια είναι πως ο όρος «Βαλκάνια» είναι πλέον σε μεγάλο βαθμό αποσυνδεδεμένος από τις γεωγραφικές ορίζουσες και ενδεδυμένος με αρνητικά συμφραζόμενα. Η ίδια η συγγραφέας άλλωστε παραδέχεται πως την περίοδο που ξεκινά το ταξίδι της η βία είναι συνώνυμη της βαλκανικής ταυτότητας:

*Βία ήταν στην πραγματικότητα όλα όσα ήξερα για τα Βαλκάνια, όλα όσα ήξερα για τους νότιους Σλάβους. Η γνώση αυτή προέρχεται από αναμνήσεις του πρότερου ενδιαφέροντός μου για τον φιλελευθερισμό, από φύλλα που έπεφταν μέσα σε μια ζούγκλα προκηρύξεων δεμένων με σπάγκο στις πιο σκονισμένες γωνίες των παλιατζιδικών και αργότερα από τις προκαταλήψεις των Γάλλων που χρησιμοποιούσαν καταχρηστικά τη λέξη «Βαλκάνιος» εννοώντας έναν τύπο βάρβαρου *rastaquouere*. Στο Παρίσι, σε ένα δωμάτιο ξενοδοχείου...άκουσα τον ήχο τριών χαστουκιών και μια γυναικεία φωνή να φωνάζει με αναφιλητά: «Βαλκάνιε, Βαλκάνιε». Μια φορά στη Νίκαια καθώς έτρωγα θαλασσινά έξω από ένα μικρό εστιατόριο κάτω στο λιμάνι, έπεσαν πυροβολισμοί και ένας ναύτης πετάχτηκε έξω από το διπλανό μπαρ και η ιδιοκτήτρια έτρεξε από πίσω του φωνάζοντας «Βαλκάνιε, Βαλκάνιε».¹³¹*

Το ταξίδι της Rebecca West στη Γιουγκοσλαβία δε ξεκινά με τις καλύτερες προϋποθέσεις και προφανώς τα στερεότυπα, ενδημικά του πολιτισμικού και κοινωνικού της υπόβαθρου, επηρέασαν τον τρόπο αντίληψης και πρόσληψης του διαφορετικού πριν την πραγμάτωση του ταξιδιού. Δε σημαίνει όμως πως η οπτική που εκκινείται από τις παγιωμένες κοινωνικοπολιτισμικές καταβολές, παραμένει αναλλοίωτη και απροσπέλαστη από τις καινούριες προσλαμβάνουσες και εμπειρίες που προσφέρει η περιηγητική περιπέτεια. Κάτι τέτοιο τουλάχιστον δε συνέβη στην περίπτωση της West. Η συγγραφέας εμπλέκεται σε ένα ταξίδι αυτοανακάλυψης και βιώνει μια διαρκή πάλη με τα «φαντάσματα» του βρετανικού παρελθόντος της, καταλήγοντας στην εκ θεμελίων ανατροπή των στερεοτύπων. Αν και δέκτης πολλών αρνητικών σημασιοδοτήσεων, η απομάκρυνση από τον οικείο χώρο ευνοεί την

* Ο William Ewart Gladstone (1809-1898) ήταν Βρετανός πολιτικός του Κόμματος των Φιλελευθέρων.

¹³⁰ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 21

¹³¹ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 21

αποστασιοποίηση από τις αποκρυσταλλωμένες αντιλήψεις και επιτρέπει τη διαφορετική αντιμετώπιση τους.

Η συγγραφέας έρχεται σε επαφή με καινούριες εμπειρίες που της προσφέρουν τη δυνατότητα να επαναπροσδιορίσει τις αξίες της. «Δεν είχα ποτέ σκεφτεί», αναφέρει, «τι κακό μπορούν να υποφέρουν οι άνθρωποι κάτω από κατακτητικό ζυγό».¹³² Είναι εμφανές ότι η μεταστροφή του «εγώ» μετά τη βίωση της εμπειρίας, εκπληρώνεται σε υπερθετικό βαθμό στο κείμενο της West. Εμπλέκεται λοιπόν, σε μια διαδικασία αποδόμησης και εξορθολογισμού των προκαταλήψεων που έχει «κληρονομήσει». Καταρχάς, απορρίπτει τον μύθο περί εγγενούς βιαιότητας της «βαλκανικής» φύσης τονίζοντας ότι δε διακρίνει «τίποτα ζωώδες» επάνω στους Βαλκάνιους και δε θεωρεί τη βία εφάμιλλο χαρακτηριστικό των Σλάβων. Όπως παρατηρεί:

*Μάλλον ήταν λάθος η αποδοχή του σύγχρονου μύθου για τα Βαλκάνια, γιατί αν οι νότιοι Σλάβοι ήταν πραγματικά βίαιοι δε θα είχαν μισηθεί αρχικά από τους Αυστριακούς που λάτρευαν τη βία με έναν ιμπεριαλιστικό τρόπο, και αργότερα από τους φασίστες που λάτρευαν τη βία με έναν επεκτατικό τρόπο.*¹³³

Η συγγραφέας επομένως αντιλαμβάνεται ότι η βιαιότητα δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των Βαλκανίων. Αντιθέτως, αναδεικνύει το ανθρώπινο πρόσωπο τους, διατηρώντας κριτική στάση απέναντι στις διηγήσεις των συμπατριωτών της. Όσοι Άγγλοι είχαν ζήσει στα Βαλκάνια της είχαν μιλήσει για ανειλικρίνεια των κατοίκων τους, η ίδια όμως τους περιγράφει ως ανθρώπους φιλότιμους, συμπονετικούς για τον πλησίον και δοτικούς προς το συνάνθρωπο. Η συμπεριφορά τους προκαλεί ακόμη περισσότερο το θαυμασμό της, συνυπολογίζοντας ότι οι κάτοικοι της βαλκανικής χερσονήσου «που δεν είχαν ποτέ στη ζωή τους ούτε ευημερία, ούτε ασφάλεια στέκονταν μπροστά στο δημιουργό και τους απασχολούσε όχι τι θα μπορούσαν να ζητήσουν, αλλά τι θα μπορούσαν να δώσουν».¹³⁴ Τα χαρακτηριστικά που διακρίνει σε έντονο βαθμό, κοινά με αυτά που είχε περιγράψει η Δήμητρα Βακά, είναι η γενναιότητα και η αξιοπρέπεια:

Έμοιαζαν γενναίοι, και κανείς δεν μιλούσε για φτώχεια, κανείς δεν ζητιάνευε. Ήταν σημάδι πως ήμασταν έξω από την κεντρική Ευρώπη, όταν οι άνθρωποι σε μια

¹³² West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ.

¹³³ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 21

¹³⁴ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 65

αυστριακή ή γερμανική πόλη, που βρίσκονται δύο φορές καλύτερα από αυτούς, παραπονιούνται συνεχώς.¹³⁵

Παράλληλα, μπαίνει σε μια διαδικασία εκλογίκευσης των ανυπόστατων ρατσιστικών στερεοτύπων. Επιχειρεί δηλαδή να ανατρέψει τις περιγραφές που ξεπήδησαν μέσα από τα κείμενα των ταξιδιωτών και δόμησαν μια αρνητική εικόνα, η οποία στηριζόταν σε επιτηδευμένες παρανοήσεις. Οι ταξιδιώτες του προηγούμενου αιώνα, όπως τονίζει, δεν κατάφεραν να αναγνωρίσουν την πραγματική υπόσταση των ανθρώπων αλλά φυλακίστηκαν στην «αλήθεια» της εικόνας:

*Ο Άγγλος ταξιδιώτης του 19^{ου} αιώνα έχει την τάση να σχηματίζει αρνητική εικόνα για τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη δικαιολογία ότι ήταν βρώμικοι και αγράμματοι και αρπακτικοί (όπως πολύ συχνά, κατά έναν περίεργο τρόπο, είναι οι φτωχοί άνθρωποι) και υποταγμένοι και αφιλόξενοι και κακότροποι (όπως πολύ συχνά, κατά έναν περίεργο τρόπο, είναι οι φοβισμένοι άνθρωποι).*¹³⁶

Επιπλέον, αποδομεί και άλλες δεισιδαιμονίες. Η φυματίωση για παράδειγμα, θεωρούταν από τους συμπατριώτες της, εγγενές χαρακτηριστικό της βαλκανικής φύσης. Η Rebecca West όμως θέτει τις πραγματικές βάσεις του γεγονότος. Οι γοργοί ρυθμοί εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης της χώρας, σε συνδυασμό με τη μη επαρκή υγειονομική περίθαλψη έκανε τη φυματίωση να λάβει επιδημικές διαστάσεις. Όπως επισημαίνει, αυτό δεν οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν Βαλκάνιοι, αφού και οι Άγγλοι είχαν την ίδια έκταση κρουσμάτων αυτής της ασθένειας στην αρχή του 19^{ου} αιώνα.¹³⁷

Οι ενστάσεις της Rebecca West δεν σταματούν στους αφηγηματικούς μύθους των συμπατριωτών της. Από τη μία πλευρά, αναγνωρίζει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι Ευρωπαίοι στην ιστορική διαδρομή των Βαλκανίων και συγχρόνως αντιλαμβάνεται την επιτηδευμένη κριτική που ασκεί η Δύση, πάντα εφορούμενη από την ασφαλή θέση της δυτικής ανωτερότητας:

Η ανοησία τους επιβεβαιώνεται για αυτό που είναι, από τον ήχο της λέξης Βαλκανικός μαζί με τον υπαινιγμό της ανωμαλίας που οδηγεί την ανθρώπινη αρετή και εξυπνάδα να γίνει συνένοχος της διόρθωσή της. Η Δύση έκανε πολλά που είναι άρρωστα, χυδαία και επιφανειακά και οικονομικά σαδιστικά. Αλλά δεν ξέρει το θάνατο στη ζωή που

¹³⁵ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 48

¹³⁶ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 1095

¹³⁷ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 77

*υπέφεραν οι χριστιανικές περιοχές κάτω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η γυναίκα που κάθεται στην πέτρα ζητιανεύει γιατί ο χρυσός που θα μεταβιβαζόταν σε αυτή αγόρασε τη δική μου ασφάλεια από τους Τούρκους. Αβοήθητη και ντροπιασμένη στεκόμουν στα ψηλά βουνά και κοιτούσα κάτω το νησί όπου οι σωτήρες μου μικροί και μαύροι σαν τα μυρμήγκια έτρεχαν από εδώ και από εκεί προσπαθώντας να ξαναφτιάξουν το πεπρωμένο τους.*¹³⁸

Οι Βαλκάνιοι για την Rebecca West κρατούν Θερμοπύλες, είναι η ασπίδα της Ευρώπης απέναντι στον μουσουλμανισμό. Άλλωστε, οι δυτικοί φόβοι δεν έχουν εκλείψει. Θεωρεί ότι αυτοί έδωσαν ακόμη και το «ψωμί» τους για να σώσουν τη δυτική Ευρώπη.

Το πιο σημαντικό είναι ότι εμπλέκει τον εαυτό της σε μια διαδικασία κατανόησης των συνθηκών που διαμορφώνουν τις συμπεριφορές των Βαλκάνιων, χωρίς να κρύβεται πίσω από αποστασιοποιημένες γενικευτικές αξιώσεις. Δεν εγκλωβίζεται στην εικόνα, αλλά προχωρά στην ανακάλυψη της ουσίας, αναζητά τις γενεσιουργές αιτίες της κατάστασης που βιώνουν οι Βαλκάνιοι και μαθαίνει να ακούει τη φωνή τους. Επιπλέον, αντιλαμβάνεται ότι κάθε νόμισμα έχει δύο όψεις, κάθε συμπεριφορά έχει δύο αναγνώσεις:

*Ο ξένος θα κάνει λάθος αν χαρακτηρίσει τη νοοτροπία τους ως ευερέθιστη βαρβαρότητα. Είναι μια πραγματικά ευαίσθητη αντίδραση στην εμπειρία τους και τους βοήθησε να προστατέψουν τα δικαιώματά τους κάτω από την εξουσία των Αυτοκρατοριών που ήταν αδιάφορες και εχθρικές προς αυτούς. Ίσως μάλιστα να είναι μία γιγαντιαία υπηρεσία στην ανθρωπότητα, αν ο κόσμος απειλούταν από διαβολική κατοχή.*¹³⁹

Η στάση της Rebecca West απέχει από οποιαδήποτε διαδικασία εξωραϊσμού, αν και η συμπάθειά της προς τους Σέρβους αποτελεί μία διάσταση εμφανή που διατρέχει όλο το κείμενο της. Οι βαλκανικοί εθνικισμοί μέσα στο κράτος της Γιουγκοσλαβίας δεν έχουν εκλείψει και η συγγραφέας το γνωρίζει αυτό καλά. Γι' αυτό το λόγο το κείμενο της δίνει χώρο στις διαφορετικές εθνικές φωνές. Οι Δαλματοί, όπως διαπιστώνει η West, αισθάνονται αποκομμένοι από οποιοδήποτε είδος διοίκησης. Παρατηρεί μάλιστα ότι αντιλαμβάνονται τους Σέρβους ως διαδόχους των Αψβούργων, ενώ το Βελιγράδι έχει μετατραπεί γι' αυτούς σε μια πόλη απορρόφησης πόρων και εισροής

¹³⁸ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 137

¹³⁹ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 154

εσόδων, που επιτυγχάνεται μέσω της φορολογικής επιβάρυνσης των υπολοίπων. Όλα αυτά ηλεκτρίζουν την κατάσταση και αναμοχλεύουν νωπές θύμησης του πρότερου αυστρουγγρικού παρελθόντος των βαλκανικών λαών, όπου υπήρχε ο φόβος, η φυλακή, τα βασανιστήρια και ο βίαιος θάνατος.¹⁴⁰ Η Rebecca West συμμετέχει πολλές φορές σε συζητήσεις που αφορούν το μέλλον της Γιουγκοσλαβίας και που χαρακτηρίζονται από ένταση. Επισημαίνει ότι οι Κροάτες επιζητούν την αυτονομία τους, ενώ οι Σέρβοι πιστεύουν σε μια κεντρική διοίκηση με έδρα το Βελιγράδι, που θα επιτρέψει την αντίσταση της Γιουγκοσλαβίας απέναντι στους Ιταλούς. Εκφράζει μάλιστα τη στεναχώρια της για την αντιπαλότητα ανάμεσα στις διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες:

*Οι δύο αγαπημένοι μου φίλοι που ήταν εχθροί μεταξύ τους... Αυτή η απαίσια περιπλοκότητα είναι η παρακαταθήκη της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας... όπου κανείς δεν μπορεί να είναι σωστός και κανείς δεν μπορεί να είναι λάθος και το μέλλον δεν μπορεί να είναι ευοίωνο.*¹⁴¹

Οι εθνικές ταυτότητες όμως δεν κλονίζουν μόνο την εσωτερική δομή της Γιουγκοσλαβίας, αλλά απειλούν τις τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη. Για παράδειγμα, την περίοδο που ταξιδεύει η Rebecca West, η Μακεδονία αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης από τρεις βαλκανικές χώρες. Οι αλληλοδιαπλεκόμενοι εθνικισμοί επιζητούν την οικειοποίηση της εθνικής ταυτότητας της περιοχής, εφαρμόζοντας διάφορες τακτικές:

*Η Σερβία, η Βουλγαρία και η Ελλάδα έκαναν σχολεία στη Μακεδονία, προσπαθώντας να κάνουν τα παιδιά να αποκτήσουν εθνική συνείδηση και να προσεταιριστούν την Μακεδονία.*¹⁴²

Στον επίλογο του βιβλίου της, που γράφτηκε στο Λονδίνο την άνοιξη του 1941, φαίνεται καθαρά η θέση της για όλα όσα συμβαίνουν στο ευρωπαϊκό προσκήνιο. Νιώθει κι αυτή, όπως η Δήμητρα Βακά είκοσι ένα χρόνια πριν, πως η μοίρα των Ευρωπαίων είναι παράλληλη με τη μοίρα των Βαλκανίων και πως τα δεινά του παγκοσμίου πολέμου αποτελούν φυσικό επακόλουθο της στάσης που κράτησε η Ευρώπη απέναντι στους βαλκανικούς λαούς. Ο βομβαρδισμός του Λονδίνου από τη ναζιστική Γερμανία γεννά στο μυαλό της διάφορες σκέψεις:

¹⁴⁰ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 55

¹⁴¹ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 112

¹⁴² West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 476

Συχνά όταν σκεπτόμουν την επίθεση, ή όταν έπεφτε κοντά κάποια βόμβα, προσευχόμουν «Μακάρι να συμπεριφερθώ σαν Σέρβος», αλλά γνώριζα μετά ότι δεν είχα κανένα δικαίωμα να λέω μια τέτοια προσευχή, γιατί οι Σλάβοι είναι αδέρφια και δεν υπάρχει άφεση αμαρτιών για όσα διαπράξαμε εναντίον τους εξαιτίας της ανοησίας μας. Αυτή την αίσθηση είχαμε όταν πηγαίναμε στα παράθυρά μας και βλέπαμε το Λονδίνο να καίγεται, χωρίς πλέον την πρόφαση της αθωότητας.¹⁴³

Γνωρίζει ότι δεν υπάρχει κανένα ελαφρυντικό στοιχείο για τις ασυδοσίες της βρετανικής πολιτικής. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος που η Rebecca West ομολογεί την έντονα επικριτική θέση της απέναντι στη χώρα της:

*Έγινα επιφυλακτική με τις Αυτοκρατορίες. Από την παιδική ηλικία συνειδητά και ασυνείδητα διαπραγματευόμουν την αξία τους επειδή γεννήθηκα πολίτης μίας εκ των μεγαλύτερων Αυτοκρατοριών που έχει δει ο κόσμος και μεγάλωνοντας έγινα η πιο αγανακτισμένη επικρίτρια της.*¹⁴⁴

Το ταξίδι στη Γιουγκοσλαβία είναι για την Rebecca West πάνω απ' όλα ένα ταξίδι αυτογνωσίας και αυτό-ανακάλυψης. Η αφήγηση της αποκαλύπτει ότι αναθεωρεί πολλά από τα εδραιωμένα στερεότυπα και επαναπροσδιορίζει την οπτική της για τα Βαλκάνια.

¹⁴³ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 1126

¹⁴⁴ West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 1085

Επίλογος

Η γυναικεία περιηγητική γραμματεία για χρόνια παραγκωνισμένη από την πένα του ιστορικού, αποτελεί ένα κατάλληλο, για τη μελέτη του βαλκανισμού, πεδίο. Βασικό χαρακτηριστικό άλλωστε της παρούσας εργασίας είναι ότι εντάσσει την προβληματική του φύλου στην εξέταση των σχημάτων πρόσληψης των Βαλκανίων. Το αρχειακό υλικό περιορίζεται σε περιηγητικά κείμενα γυναικών του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να αναδείξει τη σημασία τους στον εμπλουτισμό των μελετών που αναφέρονται στο βαλκανικό ταξίδι. Οι καταγεγραμμένες εμπειρίες της γυναικείας περιήγησης ανοίγουν νέους δρόμους στην ιστορική ανάλυση και βοηθούν σε μία πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση των πολιτισμικών αναπαραστάσεων των Βαλκανίων.

Η συγκεκριμένη εργασία προσεγγίζει το βαλκανισμό χωρίς να υποβαθμίζει τη συνθετότητα και την πολυπρισματικότητα του. Η αναλυτική διαδικασία που ακολούθησα στέκεται κριτικά απέναντι σε οποιαδήποτε ομογενοποίηση του όρου, αν και υποστηρίζω ότι είναι δυνατόν να υφίστανται κοινά σχήματα πρόσληψης. Σε καμία περίπτωση όμως δεν επιβεβαιώνω την ύπαρξη ενός ενιαίου τρόπου αντίληψης των Βαλκανίων, αποδεκτό από όλες τις περιηγήτριες που έγραψαν γι' αυτά. Δε θα ήταν εφικτό άλλωστε να αποδώσουμε μία και μοναδική ταυτότητα στο βαλκανισμό, τη στιγμή που αδυνατούμε να προσδιορίσουμε επακριβώς ποια είναι τα Βαλκάνια. Ούτε μέχρι σήμερα έχει οριστεί κάποιο κριτήριο βάσει του οποίου να εντάσσουμε ορισμένες περιοχές και παράλληλα να αποκλείουμε κάποιες άλλες. Επιπλέον, οποιαδήποτε ομαδοποίηση της οπτικής των περιηγητριών, ουσιαστικά περιθωριοποιεί τη σημασία της υποκειμενικότητας. Η αποτύπωση των βιωμένων εμπειριών στο χαρτί, φιλτράρεται πάντοτε, συνειδητά ή ασυνειδητά, από την προσωπικότητα του κάθε ταξιδιώτη. Τέλος, στη συζήτηση του βαλκανισμού περιλαμβάνεται ο λόγος για την Ελλάδα, αναδεικνύοντας την ετερογενή σύσταση του όρου.

Γι' αυτό το λόγο στέκομαι με επιφυλακτικότητα μπροστά στη διάκριση που επιχείρησε να κάνει η Maria Todofova, ομαδοποιώντας τα σχήματα πρόσληψης των Βαλκανίων σε δύο κατηγορίες, το αριστοκρατικό και το αστικό, λαμβάνοντας υπόψη την ταξική προέλευση των περιηγητών. Το ίδιο ισχύει για τη διαπίστωσή της πως υπάρχει σύγκλιση βρετανικής και αμερικανικής στάσης απέναντι στα Βαλκάνια μέχρι

τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.¹⁴⁵ Η υποκειμενικότητα του κάθε περιηγητή διαμορφώνει έναν αυτόνομο λόγο, που μπορεί βέβαια να παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά με το λόγο άλλων περιηγητών, αλλά που σίγουρα δεν καθορίζεται αποκλειστικά και μόνο από την κοινωνική τάξη ή την εθνική προέλευση. Με την ίδια λογική τα γραπτά των περιηγητριών είναι αποκύημα πολλαπλών κοινωνικών, πολιτισμικών, ιδεολογικών και εθνικών επιρροών. Αυτή είναι άλλωστε η οπτική της σημερινής φεμινιστικής κριτικής. Η Alison Blunt και η Gillian Rose συμπληρώνουν ότι:

*Το βασικό καθήκον για πολλές φεμινίστριες σήμερα είναι να διατυπώσουν την εξαιρετικά σύνθετη και ταυτόχρονη διάδραση ανάμεσα στο γένος, την τάξη, την φυλή και τη σεξουαλικότητα... που δημιουργούν διαφορές ανάμεσα στις γυναίκες.*¹⁴⁶

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που τα κείμενα υπό πραγμάτευση συζητούν μεταξύ τους. Κοινός τόπος των γυναικείων αφηγήσεων είναι η έκφραση συμπάθειας και κατανόησης απέναντι στους αγώνες και τις προσπάθειες των βαλκανικών λαών, αρχικά για την αποδέσμευση τους από την οθωμανική και αυστρουγγρική κυριαρχία και εν συνεχεία για τη διατήρηση των ισορροπιών στο εσωτερικό των κρατών τους. Οι περιηγήτριες αντιλαμβάνονται ότι οι εθνικές ταυτότητες βρίσκονται υπό διαμόρφωση και οι αυτοπροσδιοριστικές διαδικασίες κλονίζουν τα θεμέλια των νεοϊδρυθέντων κρατών. Παράλληλα, η αίσθηση της θυματοποιημένης θέσης των Βαλκανίων επιτείνεται από την πολιτική που ασκούν οι Μεγάλες Δυνάμεις, γεγονός που οδηγεί σε μία κριτική στάση απέναντι στις ασυδοσίες τους.

Εντούτοις, για την Agnes Smith, την Isabel Armstrong, την Ethel Smyth και την Virginia Woolf το ελληνικό ταξίδι ακόμη και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, παραμένει στη βάση του ένα ταξίδι ανακάλυψης του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, δεδομένου ότι συνεχίζουν να ακολουθούν τα βήματα του λόρδου Byron και επιζητούν να γνωρίσουν τους «ιερούς» τόπους της περιήγησής του. Οι βρετανίδες περιηγήτριες ταξιδεύουν έχοντας ανά χείρας το *Προσκύνημα του Νεαρού Harold* (Childe Harold's Pilgrimage) και τους ταξιδιωτικούς οδηγούς του Carl Baedeker και του John Marrey. Βασικός τους στόχος είναι η αναζήτηση των αρχαιοελληνικών ριζών του ευρωπαϊκού πολιτισμού τους. Το ελληνικό ταξίδι αποδεικνύεται όμως

¹⁴⁵ Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η δυτική φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 248-249

¹⁴⁶ Blunt, Alison, Rose, Gillian, *Writing Women and Space*, Guilford Press, Νέα Υόρκη 1994, σελ. 6

κατώτερο των προσδοκιών τους, μη ανταποκρινόμενο στη φαντασιακή εικόνα της αρχαίας Ελλάδας. Ο «εκφυλισμός» της γλώσσας, η αδυναμία των νεοελλήνων να φανούν αντάξιοι κληρονόμοι των προγονικών παραδόσεων τους και ο ασταθής χαρακτήρας τους ενθαρρύνουν εκφράσεις αποδοκιμασίας. Η Ελλάδα δηλαδή, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, παραμένει δέσμια ενός στερεοτυπικού λόγου, ο οποίος όμως είναι στενά συνδεδεμένος με το αρχαιοελληνικό ταξίδι του 18^{ου} αιώνα, ενώ οι μειωτικές εικόνες της νεότερης Ελλάδας απορρέουν από τη συγκριτική θέαση της με την αρχαία Ελλάδα.

Τελείως διαφορετική είναι η προσέγγιση της Δήμητρας Βακά. Η σύγχρονη Ελλάδα αποτελεί γι' αυτή συνέχεια της Ελλάδας των αρχαίων χρόνων, που εξακολουθεί να διατηρεί αναλλοίωτη την ταυτότητα της. Ως συνέπεια, δεν την εντάσσει στην πολιτισμική κατηγορία των Βαλκανίων. Τα χαρακτηριστικά του πρωτογονισμού και της κατωτερότητας που συνεπάγεται η βαλκανική φύση, αποδίδονται στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Τέλος, η Rebecca West, επηρεασμένη από τη βιωματική της εμπειρία, έρχεται να συζητήσει αυτά τα στερεότυπα, καταλήγοντας σε μια αποδομητική ματιά. Το κείμενο της δηλαδή προβληματοποιεί τις εδραιωμένες αντιλήψεις, αποσταθεροποιώντας τις καθεστηκυίες ιδεολογίες.

Η παρούσα μελέτη δεν αμφισβητεί τη στερεοτυπική χρήση του όρου Βαλκάνια, η οποία εδραιώθηκε μέσα από την δυτική κειμενική παραγωγή και συνεχίζει να επιβιώνει μέχρι σήμερα. Αντίθετα, παραδέχεται τις αρνητικές συνυποδηλώσεις που ακολουθούν το συγκεκριμένο γεωγραφικό προσδιορισμό. Παρόλα αυτά δεν μπορεί να παραγνωριστεί το γεγονός της ανομοιογένειας των αναπαραστάσεων των Βαλκανίων, που αναφέρονται μέσα από τα κείμενα των περιηγητριών. Ο ισχυρισμός δηλαδή της Maria Todorova, που παρατέθηκε στον πρόλογο, ότι ο βαλκανισμός παρέμεινε αναλλοίωτος μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο τίθεται υπό εξέταση. Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να θέσει τις βάσεις ενός διαλόγου και να προβληματοποιήσει γύρω από την ουσιοκρατική αρνητικά προσδιορισμένη εικόνα των Βαλκανίων, που θεωρείται σήμερα ότι αναπαράγεται μέσα σε κάθε είδους αφήγησης. Η εξέταση μεγαλύτερου πλήθους κειμένων για τα Βαλκάνια, που δε θα αποκλείει τις διαφορετικές φωνές, αποτελεί το εφελτήριο για την ανάδειξη των πολλαπλών και σύνθετων διατάσεων του βαλκανισμού.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Adras, Carmen, «*Romania in British Travel Literature, Discursive Geography and Strategies for Liminal Space*», *Echinox Notebooks*, τόμος 5, 2003, 104-119
2. Allcock, John, Young, Antonia, *Black Lambs and Grey Falcon: Women travelling in the Balkans*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη 2000
3. Arapoglou, Eleftheria, «*Mapping Literary Identities: Space Transactions and Interactions in the works of Mark Twain, Henry James and Demetra-Vaka Brown*», Διδακτορική Διατριβή, *Department of American Literature and Culture, School of English, Faculty of Philosophy*, 2005
4. Armstrong, Isabel, *Two Roving Englishwomen in Greece*, Sampson Low, Marston and Company, Λονδίνο 1893
5. Avgita, Luisa, «*The Balkans does not exist*», *Third Text*, τόμος 21, Μάρτιος 2007, 215–221
6. Baedeker, Karl, *Greece: Handbook for Travellers*, Leipsic K. Baedeker, 1889
7. Bahramitash, Roksana, «*The War on Terror, Feminist Orientalism and Orientalist Feminism: Case Studies of two North American Bestsellers*», *Critical Middle Eastern Studies*, τόμος 14, 2005, σελ. 221-235
8. Blanqui, Jérôme Adolphe, *Voyage en Bulgarie*, W. Coquebert, Παρίσι 1843
9. Blunt, Alison, Rose, Gillian, *Writing Women and Space*, Guilford Press, Νέα Υόρκη 1994
10. Brown, Keith, Theodossopoulos Dimitrios, «*Others' Others: Talking about stereotypes and Constructions of otherness in Southeast Europe*», *History and Anthropology*, τόμος 15, Μάρτιος 2004, 3-14
11. Chateaubriand, François-René, *Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary*, Van Winkle and Wiley, Νέα Υόρκη 1814
12. Chaudhuri, Nupur, Strobel, Margaret, *Western Women and Imperialism: Complicity and Resistance*, Indiana University Press, 1992
13. Clark, Steven, *Travel Writing and Empire: Postcolonial theory in transit*, Zed Books, Νέα Υόρκη 1999

14. Colquitt, Clare, «*A Call to Arms: Rebecca's West Assault on the limits of Gerda's Empire in "Black Lamp and Grey Falcon"*», *South Atlantic Review*, τόμος 51, Μάιος 1986, σελ. 77-91
15. Cousinéry, E.M., *Voyage Dans La Macedoine*, Imprimerie Royale, Παρίσι 1831
16. Craven, Elizabeth, *A Journey through the Crimea to Constantinople*, G.G.J. and J. Robinson, Λονδίνο 1789
17. Davenport, Adams, *Celebrated Women Travellers*, E.P. Dutton and Co, Νέα Υόρκη, 1903
18. Durham, Edith, *Through the lands of Serb*, E. Arnold, Λονδίνο 1904
19. Durham, Edith, *High Albania*, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Λονδίνο 1910
20. Dusan I Bjelic, Obrad Savic, *Balkan as Metaphor, Between Globalization and Fragmentation*, MIT Press, 2002
21. Fleming, K.E., «*Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography*», *American Historical Review*, 2000, σελ. 1218-1233
22. Glendinning, Victoria, *Rebecca West: A life*, Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη 1987
23. Hall, Stuart, *Cultural identity and diaspora στο Identity: community, culture, difference*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1990
24. Hayden-Bakic, Milika, Hayden, Robert, «*Orientalism Variations on the theme of Balkans: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics*», *Slavic review*, τομ. 51, Άνοιξη 1992, σελ. 1-15
25. Hayden-Bakic, Milika, «*Nesting Orientalisms: The case Former Yugoslavia*», *Slavic review*, τομ. 54, Χειμώνας 1995, σελ. 917-931
26. Hodgson, Barbara, *Dreaming of East: Western Women and the Exotic Allure of the Orient*, Greystone Books, Καναδάς 2005
27. Jezernik, Bozidar, *The Balkans in the gaze of Western travelers*, Saqi Books, Ηνωμένο Βασίλειο 2003
28. Kaplan, Caren, *Questions of Travel, Postmodern Discourses of Displacement*, Duke University Press, ΗΠΑ 1996
29. Kaplan, Robert, *Balkan Ghosts: A Journey through history*, St Martin's Press, Νέα Υόρκη 1993

30. Laliotou, Ioanna, «*Migrating Greece: Historical Enactments of Migration in the Culture of the Nation*», Διδακτορική Διατριβή, *The European University Institute in Florence*, 1998
31. Lamartine, Alphonse-Marie-Louis, *Voyage en Orient, Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages, (1832-1833)*, Bruxelles, Wahlen, 1836
32. Lewis, Reina, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Empire*, Cornwall, Ηνωμένο Βασίλειο 2004
33. Lewis, Reina, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, Biddles Short Run Books, Μεγάλη Βρετανία 2003
34. Lewis, Reina, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*, Routledge, Λονδίνο 1996
35. Lindstrom, Nicole, «*Between Europe and the Balkans: Mapping Slovenia's and Croatia's "Return to Europe" in the 1990's*», *Dialectical Anthropology*, 2003, 1-17
36. Martin, Alison, Travel, «*Sensibility and Gender: The rhetoric of Female Travel Writing in Sophie Van La Roche*», *German Life and Letters*, 2004, 127-142
37. Mills, Sara, *Discourses of Difference, An Analysis of Women Travel Writing and Colonialism*, Routledge, Νέα Υόρκη 1991
38. Mishkova, Diana, «*Symbolic Geographies and Visions of Identity: A Balkan Perspective*», *European Journal of Social Theory*, τόμος 11, 2008, 237-256
39. Miss Irby, Muir Mackenzie, *Across the Carpathians*, Macmillan, Λονδίνο 1862
40. Miss Irby, Muir Mackenzie, *Christmas in Montenegro*, Macmillan, Λονδίνο 1862
41. Miss Irby, Muir Mackenzie, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, Daldy, Hsbister, Λονδίνο 1867
42. Monicat, Benedicte, «*Autobiography and Women's Travel Writings in 19th Century France: Journeys through self-representation*», *Gender, Place, and Culture*, 1994, 61-70
43. Montagu, Mary-Wortley, *Turkish Embassy Letters*, T. Beckett και P.A. De Hondt, Λονδίνο 1763

44. Morris, Mary, *Maiden Voyages Writings of Women Travelers*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1993
45. Muellner, Beth, «*The Deviance of Respectability: Nineteenth Century Transport from a Woman's Perspective*», *Journal of Transport History*, τόμος 23, 2002, 37-45
46. Murray, John, *A hand book for Travellers*, John Murray Publishers, Λονδίνο 1840
47. Olson, Carl, «*Discourse and Representation: A Critical Look at Said and some of his Children*», *Politics, Power, Method and Theory in the Study of Religion*, τόμος 17, 317-336
48. Postma, Kathleen, «*American Women Readers Encounter Turkey in the Shadow of Popular Romance*», *Journal of American Studies of Turkey*, τόμος 9, 1999, 71-82
49. Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes: Studies in Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1992
50. Razsa, Maple, Lidstrom, Nicole, «*Balkan is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse in Tudman's Croatia*», *East European Politics and Societies*, τόμος 18, 2004, 628-650
51. Robinson, Jane, *Unsuitable for ladies: An anthology of women travelers*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1994
52. Rollyson, Carl, *Rebecca West: A life*, Prentice Hall & IBD, 1994
53. Russell, Penny, «*The Allure of the Nile: Jane Franklin's Voyage to the Second Cataract (1835)*», *Gender and History*, τόμος 9, Αύγουστος 1997, 222-241
54. Scott, Bonnie-Kime, «*Refiguring the Binary, Breaking the Cycle: Rebecca West as Feminist Modernist*», *Twentieth Century Literature*, τόμος 37, Καλοκαίρι 1991, σελ. 169-191
55. Secor, Anna, «*Orientalism, Gender, and Class in Lady Mary Montagu's Turkish Embassy Letters: To Persons of Distinction, Men of Letters & C.*», *Ecumene*, τόμος 4, 1999, 375-398
56. Smith, Agnes, *Eastern Pilgrims*, Hurst and Blackett, Λονδίνο 1870,
57. Smyth, Ethel, *A Three Legged tour in Greece (March 24- May 4 1925)*, William Heinemann, Λονδίνο 1927

58. Todorova, Maria, *Balkan Identities: Nation and Memory*, New York University Press, New York, 2004
59. Todorova, Maria, «*What is or is there a Balkan culture and do or should the Balkans have a regional identity*», *Journal of Southeast European, Black Sea Studies*, Ιανουάριος 2004, τόμος 4, 175-185
60. Tsigakou, Fani-Maria, *The Rediscovery of Greece: Travellers and Painters of the Romantic Era*, Caratzas Brothers, Νέα Υόρκη 1981
61. Vaka-Brown, Demetra, *A Child of the Orient*, Houghton Mifflin Company, Βοστώνη και Νέα Υόρκη, 1914
62. Walker, Mary Adelaide, *Through Macedonia to the Albanian Lands*, Chapman, Λονδίνο 1864
63. West, Rebecca, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey through Yugoslavia*, Penguin, Νέα Υόρκη 1994
64. Yenenoglu, Meyda, *Colonial Fantasies: Towards a Feministic Reading of Orientalism*, Cambridge University Press, Ηνωμένο Βασίλειο 1998

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

1. Anzaldúa, Gloria E., «*La Conciencia de la Mestiza: Προς μία νέα συνείδηση*», σελ. 453-471 στο Αθανασίου, Αθηνά (μτφρ.), *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική κριτική*, Νήσος, Αθήνα 2006
2. Castellan, George, *Η ιστορία των Βαλκανίων*, Γκοβόστη, Αθήνα 1991
3. Goldsworthy, Vesna, *Ruritania : ανακαλύπτοντας τα Βαλκάνια*, Univesity Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004
4. Hobsbawm, Eric, *Η Εποχή των Επαναστάσεων (1789-1848)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Τραπέζης, Αθήνα 2000
5. Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών (1875 - 1914)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002
6. Holton, David, «*Επισκόπηση των Ινστιτούτων και Κέντρων των Νεοελληνικών Σπουδών*», *Inr/Nhrf Newsletter*, τόμος 32, 2007, 96-99
7. Hroch, Miroslav, Todorova, Maria, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996
8. Mazower, Mark, *Τα Βαλκάνια*, Πατάκη, Αθήνα 2003
9. Said, Edward, *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1996
10. Taylor, Charles, *Πολυπολιτισμικότητα*, Πόλις, Αθήνα 1999
11. Todorova, Maria, *Βαλκάνια: Η Δυτική Φαντασίωση*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000
12. Vaka, Demetra, *Στην Καρδιά των Βαλκανίων*, Πατάκη, Αθήνα 1999
13. Young, Robert, *Μεταποικιακή θεωρία: Μια ιστορική εισαγωγή*, Πατάκη, Αθήνα 2007
14. Βιγκοπούλου, Ιόλη (επιμ.), *Το Ταξίδι από τους Αρχαίους έως τους Νεότερους Χρόνους*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2003
15. Γιακωβάκη, Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση (17^{ος} – 18^{ος} αιώνας)*, Εστία, Αθήνα 2006
16. Καλέσης, Αλέξανδρος, «*Αναγνώσεις ετερότητας στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις του F.C.H.L. Rouquerville*», Διδακτορική Διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 2006

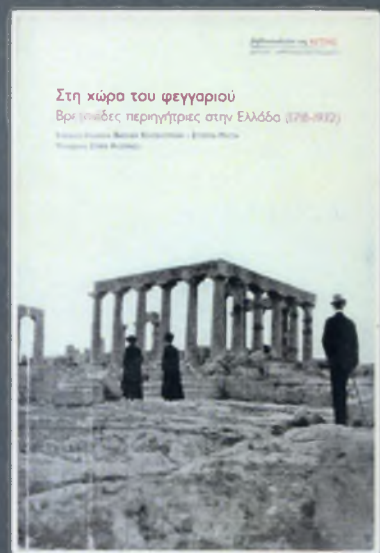
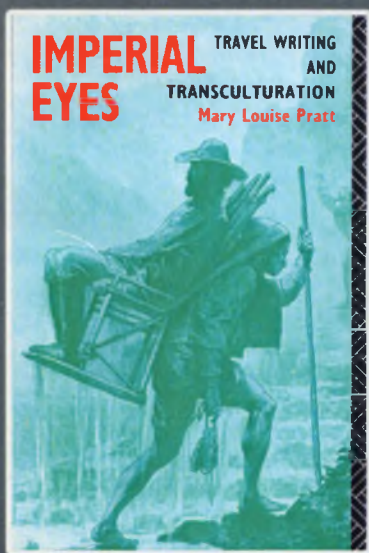
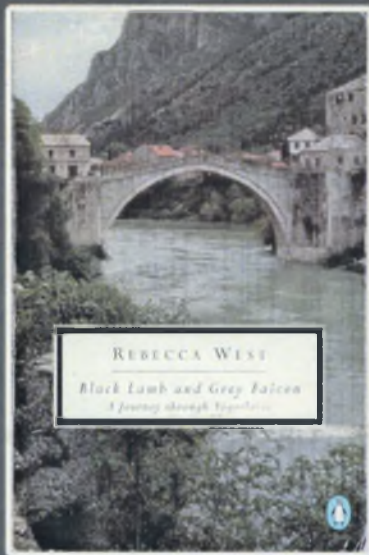
17. Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «*Νοερές κοινότητες*» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια, στο Βερέμης, Θάνος, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999
18. Κολοκοτρώνη, Βασιλική, Μήτση, Ευτέρπη (Επιμ.), *Στη χώρα του φεγγαριού: Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, Εστία, Αθήνα 2005
19. Κυριακάκης, Γιάννης, Μιχαηλίδου, Μάρθα (Επιμ.), «*Η Προσέγγιση του Άλλου: Ιδεολογία, Μεθοδολογία και Ερευνητική Πρακτική*», Μεταίχμιο, Αθήνα 2005
20. Λαλαγιάννη, Βασιλική, *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*, Ροές, Αθήνα 2007
21. Λεοντή, Άρτεμις, *Τοπογραφίες του ελληνισμού: Χαρτογραφώντας την πατρίδα*, Scripta, Αθήνα 1998
22. Σκοπετέα, Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής: εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000073695

Η συγκεκριμένη εργασία θέτει στο επίκεντρο της ανάλυσης κείμενα περιηγητριών που περιγράφουν το ταξίδι τους στο βαλκανικό χώρο, από τα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ου αιώνα. Βασικός άξονας είναι η εξέταση της συμμετοχής των γυναικών στη διαμόρφωση του βαλκανισμού. Τα κείμενα υπό πραγμάτευση, γραμμένα από διακεκριμένες γυναίκες, αποτελούν τεκμήρια των πολλαπλών αναπαραστάσεων των Βαλκανίων.

